

Kriminalističke teme

Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Godište XXI Sarajevo, 2021.

Broj 2

ISSN 1512-5505

UDK 343.9

Kriminalističke teme *časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije*

REDAKCIJA ČASOPISA KRIMINALISTIČKE TEME

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Prof. dr Marija Lucić Čatić – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Članovi redakcije / Editorial board members

Prof. dr Lada Sadiković – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Marija Lučić-Čatić – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Dina Bajraktarević-Pajević – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Darko Datzer – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Muamer Kavazović – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Almir Maljević – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Doc. dr Elvira Čekić – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Doc. dr Edita Hasković – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Nebojša Bojanić – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

IZDAVAČ / PUBLISHER

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Sarajevo

ZA IZDAVAČA / FOR PUBLISHER

Prof. dr Jasmin Ahić, dekan

ADRESA REDAKCIJE / EDITORIAL ADDRESS

Zmaja od Bosne 8, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

+387 33 561239

[e-mail:krimteme@fkn.unsa.ba](mailto:krimteme@fkn.unsa.ba)

krimteme.fkn.unsa.ba

UDK 343.9

ISSN 1512-5505 (Print)

ISSN L-2637-269X (Online)

Časopis je upisan u Evidenciji javnih glasila FBiH pod rednim brojem 773 od 13.03.1998. godine

Časopis se u pravilu izdaje tri puta godišnje, i to: dva broja na BHS jezicima (u junu i novembru) i jednom broju na engleskom jeziku (u decembru)

Međunarodna redakcija / Foreign Editorial Board

Andy Aydın-Aitchison, Ph.D, Senior Lecturer- University of Edinburgh, Scotland;

Ray Bull, Ph.D, Emeritus Professor- University of Derby, United Kingdom;

Sanja Milivojević, Ph.D, Research Fellow- La Trobe University, Australia;

Goran Bašić Ph. D, Associate Professor-Linnaeus University, Sweden;

Bojan Dobovšek, Ph. D, Full Professor- University of Maribor, Slovenia;

Milan Žarković, Ph. D, Full Professor- University of Criminal Investigation and Police Studies, Serbia;

Marina Malis Szadovska, Ph. D, Full Professor- University of St. Kliment Ohridski, North Macedonia;

Željko Karas, Ph. D, Associate Professor-Police Academy in Zagreb, Croatia;

Mirsad Serdarević, Ph.D, Assistant Professor-Chicago School of Professional Psychology, United States.

Lektor / Language Editor

Samija Dizdarević

Korektor / Proofreading

Samija Dizdarević

Štampa / Printing

B-Eli-M, Lukavac

Tiraž / Circulation

100 primjeraka / copies

Priprema / Typeset:

Eldin Hodžić

Svi radovi objavljeni u časopisu su recenzirani u skladu sa odredbama Pravilnika o uređivanju i izdavanju časopisa Kriminalističke teme

Prilozi objavljeni u časopisu Kriminalističke teme referiraju se u sljedećim međunarodnim akademskim bazama podataka / Journal of Criminal Justice Issues is indexed/abstracted in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library),

EBSCO SocINDEX,

EBSCO SocINDEX Full Text,

EBSCO Criminal Justice Abstracts,

EBSCO Criminal Justice Abstracts with Full Text,

HeinOnline

Kriminalističke teme

RIJEČ UREDNICE

Marija LUČIĆ-ĆATIĆ

Poštovane čitateljice i čitatelji,

zadovoljstvo mi je predstaviti drugi dvobroj „Kriminalističke teme“ za 2021. godinu, koji sadrži pet osobito interesantnih znanstvenih i stručnih radova iz domena kriminalistike, kriminologije i sigurnosnih studija.

Ovaj dvobroj nudi izvorni znanstveni rad autorice Jelena Jovanović, uposlenice u DNK laboratoriju Forenzičkog centra Crne Gore pod naslovom „DNK analiza i CODIS u istraživanju organiziranog kriminala u Crnoj Gori“ u kojem autorica ukazuje na značaj DNK profila i DNK baza podataka u istraživanju organiziranog kriminala uz poseban osvrt na CODIS sustav kao jednu od najznačajnijih alatki u pronalasku i identificiranju počinitelja uz pomoć DNK analiza.

Nadalje, u ovom dvobroju se pred vama nalazi pregledni znanstveni rad Mirze Buljubašića, asistenta na Katedri za kriminologiju, Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerziteta u Sarajevu pod naslovom „Pregled teorija razvojne i kriminologije životnog toka“. U navedenom radu autor polemizirajući teorije razvojnih putova poput dobno gradirane teorije neformalne socijalne kontrole, interakcione teorije, teorije dualne taksonomije, integrativne višeslojne kontrolne teorije, teorije situacione akcije te pitanja integriranog kognitivnog antisocijalnog potencijala nastoji rasvijetliti konkretne putanje koje postupno, tijekom razvoja, dovode do kriminalnog ponašanja.

Naredni rad predstavlja pregledni znanstveni rad Stjepana Gluščića, doktora pravnih znanosti, docenta na Visokoj policijskoj školi u Zagrebu pod naslovom „Prikupljanje obavijesti, ispitivanje osumnjičenika i poligrafsko ispitivanje za potrebe kaznenog postupka u Republici Hrvatskoj“ u kojem autor ukazuje na utjecaj učestalih normativnih promjena koje se u pravilu odvijaju u području prethodnog kaznenog postupka a koje se reflektiraju na rad policije u području otkrivanja počinitelja kaznenog djela. Autor daje poseban osvrt na jednu od, za policiju, najznačajnijih promjena kojom je policiji onemogućeno prikupljanje obavijesti od osobe koja je stekla status osumnjičenika tijekom razjašnjavanja kaznenog djela sagledavajući je kroz prizmu njezine refleksije na poligrafsko ispitivanje koje provodi policija tijekom razjašnjavanja kaznenih djela.

Potom slijedi pregledni znanstveni rad koautora Anite Jandrić Nišević, uposlenice Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za kriminologiju, Helene Gutrung, Uposlenice Osnovne škole Petra Preradovića i Joška Vukosava, uposlenika Visoke policijske škole, Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske pod naslovom „Procesi i kriteriji pozicioniranja zatvorenika u internom hijerarhijskom sustavu unutar penalne ustanove tijekom izvršavanja kazne zatvora“. U navedenom radu autori daju uvid u procese i kriterije pozicioniranja zatvorenika u internom hijerarhijskom sustavu za vrijeme izdržavanja kazne zatvora sa svrhom pravovremenog prepoznavanja potencijalnih aktivnosti koje mogu utjecati na razinu sigurnosti ustanove te narušiti rehabilitacijske napore.

U konačnici u dvobroj nudi prikaz knjige „Terrorism: What is it?“ autora dr. sc. Bakir Alispahić profesora na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu izdanu od strane Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Prikaz je priredio Amjad Javdan, doktorski kandidat, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu.

I u ovom dvobroju također želim izraziti zahvalnost svim autorima i koautorima na dostavljenim radovima, recenzentima te članovima Redakcije koji su svojim sugestijama i prijedlozima unaprijedili kvalitetu i omogućili publiciranje još jednog izdanja časopisa „Kriminalističke teme“. Nadam se da će čitateljice i čitatelji i u ovom broju pronaći interesantne i upotrebljive sadržaje.

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr. Marija Lučić-Čatić

DNK ANALIZA I CODIS U ISTRAŽIVANJU ORGANIZOVANOG KRIMINALA U CRNOJ GORI	
DNA AND CODIS IN ORGANIZED CRIME INVESTIGATIONS IN MONTENEGRO	1
<i>JELENA JOVANOVIĆ</i>	
PREGLED TEORIJA RAZVOJNE I KRIMINOLOGIJE ŽIVOTNOG TOKA	
DEVELOPMENTAL AND LIFE-COURSE CRIMINOLOGY THEORY: A LITERATURE REVIEW	21
<i>MIRZA BULJUBAŠIĆ</i>	
PRIKUPLJANJE OBAVIJESTI, ISPITIVANJE OSUMNJIČENIKA I POLIGRAFSKO ISPITIVANJE ZA POTREBE KAZNENOG POSTUPKA U REPUBLICI HRVATSKOJ	
INFORMATION GATHERING, INTERROGATION OF SUSPECTS AND POLYGRAPH EXAMINATION FOR THE PURPOSES OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE REPUBLIC OF CROATIA	43
<i>STJEPAN GLUŠIĆ</i>	
PROCESI I KRITERIJI POZICIONIRANJA ZATVORENIKA U INTERNOM HIJERARHIJSKOM SUSTAVU UNUTAR PENALNE USTANOVE TIJEKOM IZVRŠAVANJA KAZNE ZATVORA	
PROCESSES AND CRITERIA FOR POSITIONING PRISONERS IN THE INTERNAL HIERARCHY SYSTEM WITHIN THE PENAL INSTITUTION DURING THE IMPRISONMENT	65
<i>ANITA JANDRIĆ NIŠEVIĆ</i>	
<i>HELENA GUTRUNG</i>	
<i>JOŠKO VUKOSAV</i>	
TERRORIZAM: ŠTA JE TO?, autor - Bakir Alispahić	
TERRORISM: WHAT IS IT?, author – Bakir Alispahić	83
<i>AMJAD JAVDAN</i>	

DNK ANALIZA I CODIS U ISTRAŽIVANJU ORGANIZOVANOG KRIMINALA U CRNOJ GORI

Izvorni naučni rad

Primljeno / Recieved: 11. 6. 2021.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 10. 2021.

Jelena JOVANOVIĆ

Sažetak

Organizovani kriminal predstavlja kontinuiranu aktivnost čija nedozvoljena djelovanja dovode do profita. DNK analiza je značajna prilikom razrješavanja kako pojedinačnih tako i organizovanih krivičnih djela. Jedna od najznačajnijih alatki u pronalasku i identifikovanju izvršilaca uz pomoć DNK analize jeste CODIS sistem odnosno DNK registar. Postojanje baza podataka omogućava lakše identifikovanje povratnika nekih krivičnih djela, zatim povezivanja različitih lica sa jednim licem mjesta događaja, kao i povezivanje više lica mjesta sa jednim licem. Značaj DNK profila i DNK baza podataka u istraživanju organizovanog kriminala je veliki. Nacionalna legislativa zemalja oko prikupljanja i skladištenja uzoraka za DNK analizu se razlikuje. Zahvaljujući DNK vještačenjima odnosno DNK kao dokazu, u većem broju sudskih presuda postoje odgovarajuće sankcije za izvršioce krivičnih djela. Iz ovog istraživanja utvrđeno je 36 % uspješnosti dobijanja relevantnih DNK profila za razrješavanje krivičnih djela ubistava i krivičnih djela pokušaja ubistva.

Ključne riječi

Organizovani kriminal, DNK, CODIS, rad na predmetima

1. UVOD

Postoji više definicija organizovanog kriminala. Različite definicije organizovanog kriminala je prvi objedinio Hogan (1983). Albanese (2000) u svom radu upravo uz te različite definicije organizovanog kriminala proučava i modele postojanja, te definiše njihove zajedničke elemente. „Organizovani kriminal predstavlja kontinuiranu aktivnost čija nedozvoljena djelovanja dovode do profita; njegovo kontinuirano postojanje održava se upotrebom sile, prijetnji, monopolističke kontrole i/ili korupcije javnih funkcionera.” (Albanese, 2000 s. 411). Krivični zakonik Crne Gore propisuje postojanje organizovanog kriminala u slučajevima kada postoji osnova sumnje da je krivično djelo za koje se po zakonu može izreći kazna zatvora od 4 godine ili teža kazna rezultat djelovanja 3 ili više lica udruženih u kriminalnu organizaciju odnosno grupu čiji je cilj vršenje teških krivičnih djela radi sticanja nezakonite dobiti ili moći u slučaju kad su ispunjena najmanje

tri od nekih uslova.¹ Odredba člana 400 Krivičnog zakonika Crne Gore propisuje kazne za vršenje krivičnih djela organizovanog kriminala². Albanese (2000) navodi da organizovani kriminal ne postoji kao idealan tip nego kao stepen nedozvoljenih aktivnosti. Stoga organizovani kriminal obuhvata više kategorija ponašanja, koji se tako mogu nazvati. Organizovani kriminal je težak zadatak za zajednice uključene u sprovođenje zakona. Odgovorni za stvaranje organizovanog kriminala su ujedno i čuvari podataka koji potvrđuju njegovo postojanje (Hobbs, D. i Poulous, A. G., 2014). Društvena zajednica preuzima odgovornost za zaštitu individua i kolektiva, kao i za stvaranje osjećaja bezbjednosti.

U ovom radu koriste se zvanični podaci, među kojima baze podataka i etnografske metode, za dobijanje šire slike elemenata organizovanog kriminala u vremenskom periodu od dvije godine u Crnoj Gori. Kombinacijom nekih od zvaničnih i etnografskih metoda (Hobbs i Poulous, 2014) za stvaranje šire slike postojanja organizovanog kriminala u zajednici. Poseban akcenat je na istraživanju organizovanog kriminala pomoću DNK-a analiza i DNK registra, CODIS-a. Cilj ovog rada jeste ukazivanje na značaj DNK analiza i posjedovanja baza DNK registra, kao i razmjena DNK profila putem međunarodne saradnje i kombinacija ova tri elementa zajedno u suzbijanju i razrješavanju elemenata organizovanog kriminala. DNK profili mogu se razmjenjivati i prenositi međunarodnim organizacijama, odnosno državama, u skladu sa Zakonom o DNK registru (2011). Koristeći DNK podatke koji posjeduju informacije o nepoznatim izvršiocima, omogućava se povezivanje prisustva izvršioca na zajedničkim licima mjesta krivičnih djela. Primjena naučnih metoda u utvrđivanju činjenica od značaja za određeni krivični postupak u davanju odgovora na pitanje šta se dogodilo, gdje i kada se nešto dogodilo i ko je uključen u taj događaj, što je suština forenzičke nauke, više se ne može zamisliti bez uključivanja vještačenja bioloških tragova analizom molekula DNK (National Research Council, 1996). Prema Lokardovom principu uvijek prilikom kontakta između dva predmeta ili između predmeta i lica dolazi do transfera biološkog materijala (NRC, 1996; Bojanić, 2011). DNK dokaz je koristan kako u rasvjetljavanju pojedinačnih krivičnih djela tako i u povezanim odnosno organizovanim i serijskim krivičnim djelima (Bojanić, 2011).

2. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA

Implementacija naučnih metoda u utvrđivanju činjenica od značaja za potrebe kriminalistike i pravnih postupaka, više se ne može zamisliti bez uključivanja vještačenja bioloških tragova analizom molekula DNK. Jedna od najznačajnijih alatki u pronalasku i identifikovanju izvršilaca

¹ a) da je svaki član kriminalne organizacije, odnosno kriminalne grupe imao unaprijed određeni ili očigledno odrediti zadatak ili ulogu; b) da je djelovanje kriminalne organizacije, odnosno kriminalne grupe planirano na duže vrijeme ili za neograničeni vremenski period; v) da se djelovanje kriminalne organizacije, odnosno kriminalne grupe zasniva na primjeni određenih pravila unutrašnje kontrole i discipline članova; g) da se djelovanje kriminalne organizacije, odnosno kriminalne grupe planira i sprovodi u međunarodnim razmjerama i dr. (Zakonik o krivičnom postupku "Sl. list Crne Gore", br. 057/09 od 18.08.2009, 049/10 od 13.08.2010, 047/14 od 07.11.2014, 002/15 od 16.01.2015, 035/15 od 07.07.2015, 058/15 od 09.10.2015)

² Odredba člana 400 Krivično zakonika Republike Crne Gore (Krivični zakonik CG "Sl. list RCG", br. 70/2003, 13/2004 – ispr. i 47/2006 i "Sl. list CG", br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011).

uz pomoć DNK analiza jeste CODIS sistem odnosno DNK registar. Uvijek se vrši poređenje sa DNK profilima osumnjičenih lica, a ako su osumnjičena lica nedostupna organu krivičnog gonjenja poređenje se vrši sa bazom DNK registra.

2.1. Zakonski i pravni osvrt na upotrebu metoda DNK analize u krivičnim djelima

Prikupljanje bioloških uzoraka, s pravnog aspekta, vrši se u skladu sa zakonima određene zemlje. Bitno je od koga mogu da se uzmu uzorci, kada i u kojim uslovima. S naučnog aspekta, oni moraju da budu izvedeni u skladu s načinima i metodama prikupljanja uzoraka za DNK, a kasnija analiza se vrši sa naučno odobrenim i tehnički odgovarajućim standardima. Nacionalna legislativa zemalja oko prikupljanja i skladištenja uzoraka za DNK analizu se razlikuje (Belfiore, 2011). Tokom godina preduzeto je nekoliko projekata usmjerenih na standardizaciju tehnika profiliranja DNK, prvo izvan pravnog okvira EU, a zatim i unutar njega³. Prvi korak preduzet je krajem osamdesetih godina, kada je Evropska grupa za profiliranje DNK (*Europe DNA profiling Group – EDNAP*), uspostavila aktivnosti koje se temelje na zajedničkim standardima u metodologiji i nomenklaturi kako bi se olakšala razmjena podataka o DNK u Evropi. Evropska grupa DNK profiliranja zahtjeva standardizaciju forenzičkog rada svih DNK laboratorija. Standardizacija se tiče tehničkog i proceduralnog standarda. Tehnički obuhvata genetičku nomenklaturu lokusa, statističku interpretaciju i evaluaciju dokaza. Proceduralni standard obuhvata akreditaciju laboratorija, učinak laboratorija, licenciranje osoblja i učestvovanje u profišensi testovima⁴. „Svi članovi moraju standardizovati metode DNK analize i na nacionalnom i internacionalnom nivou. Ovo uključuje međulaboratorijsku saradnju u validaciji analitičkih i kontrolnih procedura“ (Evropsko vijeće R(92), 1992 s. 3). Sljedeći značajan korak oko razmjene podataka DNK analiza jeste preduzet od strane Evropske mreže forenzičkih naučnih instituta (ENFSI) koja je osnovana s ciljem osiguranja kvalitete razvoja i isporuke forenzičke nauke u cijeloj Evropi. Budući da je ENFSI prepoznat kao istaknuta organizacija, Vijeće Evropske unije pozvalo je države članice da koriste u forenzičkoj DNK analizi najmanje DNK markere koji čine Evropski standardni set (European Standard Set – ESS), u skladu sa naučno testiranom i odobrenom DNK tehnologijom na temelju studija sprovedenih u okviru DNK radne grupe ENFSI (Wilis et al., 2015). Vijeće Evrope također je prepoznalo važnost usvajanja zajedničkih standarda u DNK analizi, što jasno pokazuje neke rezolucije upućene ugovornim strankama (Belfiore, 2011; Evropsko vijeće R(92), 1992).

Različiti načini dokazivanja utemeljeni na DNK vještačenjima dovode do različitih naučnih i profesionalnih izazova. Svima je zajedničko prepoznavanje grešaka koje imaju nepopravljive posljedice za pojedinca i povjerenje u krivični sistem. Rasprava o valjanosti podudaranja DNK profila unutar pravnih nadležnosti je usmjerena na slučajni i lažni pogodak (Mc Cartney, 2011). Teoretski to je prilično rijetka pojava unutar DNK profila koji ima dovoljnu diskriminirajuću moć. Rizik je minimiziran uglavnom korišćenjem markera s odgovarajućim brojem lokusa za veličinu

³ EU nadležnosti u oblasti DNK analiza reguliše Evropska komisija, Evropsko vijeće R (92), kao i ENFSI DNA radna grupa

⁴ Proficiency test «GEDNAP» (German DNA Profiling), organiziran od strane „Stain Commission“ koji je oformilo Njemačko udruženje instituta za sudsku medicinu 1980-e godine. GEDNAP test je međunarodno priznat proficiency test čijim se uspješnim sprovođenjem verifikuje ispravnost rada forenzičkih DNK laboratorija.

populacija baze podataka ili mreže baza podataka od kojih se traži podudaranje. Mc Cartney (2011) koristi drugi izraz – lažno podudaranje. Time se opisuje uobičajena situacija na kojoj se u početku čini podudaranje, ali kasnijim ispitivanjem rezultat je nevažeci. Bez obzira na nacionalne razlike u prikupljanju i zadržavanju forenzičkih bioinformacija i različitih politika, Prüm⁵ obavezuje države članice da prvo uspostave forenzičke baze podataka o bioinformacijama, pa onda da omoguće dostupnost tih baza podataka drugim državama EU-a. Ovakva obavezna razmjena zamjenjuje svaku prethodno dobrovoljnu saradnju i razmjenu informacija. Uprkos tim opsežnim i skupim obavezama, Njemačko predsjedništvo (pokrovitelj ove inicijative), nije osiguralo saradnju kako je to uobičajeno, objašnjavajući memorandum ili procjenu troškova državama članicama, a nisu ih ni konsultovali u potpunosti (Odbor Evropske unije House of Lords, 2007 s. 56). Učinkovitost DNK profiliranja leži prije svega u činjenici da je ona instrument za napredovanje koordinacija u borbi protiv organiziranog kriminala. Pravna osnova i praksa DNK profiliranja ide u smjeru pospješivanja borbe protiv organizovanog kriminala (Gunuev et al., 2015).

Za zemlje van granica Evropske Unije u toku je priprema Malog Pruma (Western Balkans Conference: Signature of Prum agreement for Southeast Europe, 2018), gdje bi učestovale zemlje koje nisu članice Evropske Unije, među kojima je i Crna Gora. Kako Crna Gora ima odgovarajuću legislativu, odnosno uređen zakon o DNK registru, a posjeduje i CODIS, ispunjavala bi uslove za pristup takozvanom Malom Prumu.

DNK profil predstavlja uređeni numerički niz koji predstavlja skup identifikacionih karakteristika nekodirajućeg dijela DNK uzorka koji je dobijen analizom DNK markera (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o DNK registru Crne Gore, 2014). DNK marker predstavlja genetski lokus u molekulu i predstavlja određeni dio molekula DNK (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o DNK registru, 2014). Kada se radi o DNK profilu koji potiče od jedne osobe, na jednom genskom lokusu mogu da budu prisutni jedan ili dva alela. Brojčane vrijednosti kojim se prikazuju predstavljaju broj ponovaka jedinstveni tandem ponovci – STR – *single tandem repeat*. Miješani DNK profili sadrže veći broj od dva genska alela na jednom genskom lokusu, odnosno prisustvo dodatnih alela. Također, identifikovanje miješanih profila vrši se pomoću imbalance između visine alela na istom genskom lokusu. Djelimični DNK profil predstavlja profil sa djelimično očitanim alelima, odnosno očitanim alelima na određenom broju lokusa. Miješani DNK profili su često pod prisustvom stohastičkih efekata. U stohastičke fenomene spadaju: upadanje alela *drop in*, ispadanje alela *drop out*, imbalance između pikova alela *peak high ratio*, *stutter* odnosno uslijed neperfektnog kopiranja DNK molekula (Butler, 2005; Buckleton et al., 2005). Steele i Balding (2014) u radu statistička evaluacija DNK rezultata navode da ispadanje alela predstavlja DNK profil koji ne sadrži neki alel na određenom genskom lokusu, a upadanje alela na određenom genskom lokusu predstavlja prisustvo jednog dodatnog alela na genskom lokusu koji ne čini taj DNK profil. Imbalance između visine pikova samih alela također spada u stohastičke efekte. Stuteri nastaju uslijed neperfektnog kopiranja. Napredovanje forenzičke nauke, odnosno DNK, jeste upravo zahvaljujući razvoju *low-template DNA*, odnosno male količine DNK (Gill, Bleka, Hansson, Benschop i Haned, 2020). Statistička interpretacija DNK

⁵ Ugovor je o provođenju zakona koji su 27. maja 2005. potpisale Austrija, Belgija, Francuska, Njemačka, Luksemburg, Holandija i Španija u gradu Prümü u Njemačkoj, a koji je otvoren za sve članice Evropske unije. Temeljne elemente konvencije podržane su Odlukom Vijeća EU 2008/615/PUP 23. juna 2008. o jačanju prekogranične suradnje, osobito u borbi protiv terorizma i prekograničnog kriminala.

profila sa manjom količinom DNK, odnosno sa stohastičkim efektima jeste jedan od izazova koji su upravo razvili forenzičku nauku dalje. DNK analitičari se sreću sa novim izazovima, te se za prevazilaženje problema koji DNK profil se može interpretirati, a koji ne, naučnici i DNK analitičari su razvili čitav set preporuka (Gill et al., 2020). Brojni radovi postoje o interpretaciji DNK dokaza pomoću odnosa vjerovatnoća. Miješani DNK profili predstavljaju najveći izazov u statističkoj interpretaciji. U radu Gilla i Haned (2013) je utvrđen opšti set preporuka koje se mogu koristiti za evaluaciju kompleksnih mješavina, među kojima je najbitnija preporuka za korišćenje odnosa vjerovatnoća LR za interpretaciju DNK profila. Također, preporuke su da ako je miješani profil niskog nivoa količine DNK da se može koristiti model sa računanjem stohastičkih efekata, odnosno ispadanjem i upadanjem alela, odnosa između pikova i dr. LR odnos vjerovatnoća je veoma fleksibilan. On može biti korišćen za evaluaciju miješanih DNK profila, koji se najčešće i sreću u tragovima sa lica mjesta događaja. Ranije genetičke teorije koje su se koristile ograničavale su upotrebu LR – odnosa vjerovatnoća samo za dva doprinosioca. Napredovanjem statističkog proračuna i novim genetičkim teorijama uz pomoć komplikovanih algoritama za računanje, uz pomoć raznih softvera dostupnih na tržištu, danas je omogućen proračun i za miješane DNK profile sa prisustvom većeg broja doprinosioca mješavini i sa prisustvom stohastičkih fenomena (Gill et al., 2020).

Preporuke ENFSI-a za poređenje DNK profila sa bazom DNK registra su brojne. Unos i pretraživanje se ne preporučuje u slučaju miješanog DNK profila kome su doprinijele više od dvije osobe. Značajna preporuka je i o postojanju eliminacione baze u okviru baze DNK registra. "U većini zemalja ne postoji definisani pravni osnov za formiranje eliminacione baze. Međutim, pošto ovo podrazumijeva lične podatke, laboratorije koje su odlučile da osnuju eliminacionu bazu su obavezne da poštuju zakone o zaštiti podataka u svojoj zemlji" (ENFSI, DNA Database Management Review and Recommendations, 2017 s. 20). Definisanje pravnog osnova eliminacione baze DNK profila u budućnosti u Crnoj Gori bi mogao riješiti Zakon o unutrašnjim poslovima Crne Gore. DNK registar Forenzičkog centra Crne Gore, posjeduje eliminacionu bazu podataka koja sadrži DNK profile osoblja u DNK laboratoriji, DNK profile osoblja koje čiste površine DNK laboratorije, zatim DNK profile osoba koje imaju pristup DNK laboratoriji, serviseri i sl. Također, DNK registar sadrži i DNK profile osoba u ranoj fazi istrage kao što su krim tehničari (ovlašćena službena lica prisutna na licu mjesta), koji su dobrovoljno dali uzorak. Pri osnivanju eliminacione baze neophodno je poštovati odredbe Zakona o zaštiti podataka o ličnosti Crne Gore⁶, kako ne bi došlo do zloupotrebe u radu sa DNK profilima. Također, podrazumijeva dopuštenje od lica da budu uključeni u eliminacionu bazu podataka, a u skladu sa prijedlozima ENFSI-a.

DNK registar se uspostavlja na osnovu DNK analiza izvršenih za potrebe krivičnog postupka i neidentifikovanih leševa i pronalaženje nestalih lica. Rezultati DNK analize moraju biti urađeni u skladu sa naučno-testiranim i odobrenim DNK metodama radne grupe za DNK za ENFSI (Willis et al., 2015). Rezultati DNK analize treba da sadrže i analizirani set DNK markera u skladu sa važećim evropskim standardima (Zakon o DNK registru, 2011, Zakon o izmjenama i dopunama zakona o DNK registru, 2014).

⁶ Zakon o zaštiti podataka o ličnosti ("Službeni list Crne Gore", br. 079/08 od 23.12.2008, 070/09 od 21.10.2009, 044/12 od 09.08.2012)

CODIS (Combined DNA Indexing System) je nacionalna baza podataka u Sjedinjenim Američkim državama koja je uspostavljena 13. oktobra 1998. u SAD-u od strane FBI-a. Softver i hardver sistem koji služi za povezivanje laboratorijskih podataka DNK analiza na lokalnom, državnom i nacionalnom nivou (Bojanić, 2011). Povezuje DNK profile izvršilaca sa DNK profilima izuzetim sa lica mjesta. Upoređivanje DNK profila izvršilaca, sa DNK profilima izuzetim sa lica mjesta – sporni biološki materijal, kao i nestalih osoba i neidentifikovanih osoba, vrši se elektronski. CODIS koristi dva indeksa jedan indeks za izvršioce – convicted offender index, a drugi forenzički indeks za DNK profile sa lica mjesta. Druge indekse CODIS koristi za nestale osobe gdje isto imaju indekse za referentne i neidentifikovane osobe (Newton, M. 2008). Upoređivanjem indeksa za izvršioce sa forenzičkim indeksima dovodi u vezu izvršioce sa krivičnim djelom. Upoređivanjem forenzičkog indeksa omogućava potencijalnu vezu dva ili više nepovezana slučajeva. CODIS sistem daje potencijalne veze. Sve potencijalne veze budu potvrđene ili opovrgnute od strane kvalifikovanih DNK analitičara (Bojanić, 2011).

Unos, provjera i pretraga DNK profila baze Forenzičkog centra Crne Gore se vrši u softveru CODIS, u kojem su profili evidentirani pod laboratorijskim brojevima. Za identifikacione podatke lica čiji su profili uneseni u CODIS se koristi softver napravljen od strane Sektora za informacione tehnologije MUP-a CG.

INTERPOL DNK platforma je objavljena 2002. godine. Više od 84 zemlje učestvuju u INTERPOL DNA database (IDD) od decembra 2017. godine (INTERPOL, 2009). Minimum genskih lokusa za unos i pretragu putem INTERPOL DNK baze jeste 6 genskih lokusa. Preporučeni INTERPOL standardni set lokusa (ISSOL) su VWA, TH01, D21S11, FGA, D8S1179, D3S1358, D18S51 i amelogenin – određuje pol. U skladu sa preporukama (ENFSI, 2010.) INTERPOL standardni set lokusa (ISSOL) je proširen sa postojećih sedam na dvanaest markera uključujući i D1S1656, D2S441, D10S1248, D12S391 i D22S104. “Hladni pogodak” je termin koji se koristi kada se desi povezivanje između dva različita traga koji nisu ranije bili uvezani (INTERPOL, 2009). Veza može da bude uspostavljena mnogo godina nakon izvršenja kriminalnog događaja (INTERPOL, 2009). IDD baza sadrži više od 173 000 DNK profila (INTERPOL, 2018).

Zakonom o DNK registru Crne Gore se omogućava međunarodna razmjena podataka DNK profila. Također, Zakonom o DNK registru je definisan Evropski prihvatljiv set lokusa, tj. korišćenje 16 odgovarajućih genskih lokusa u sklopu DNK profila (Zakon o DNK registru, 2011, Službeni list CG, broj 39/11).

2.2. Cilj istraživanja

Naučni značaj istraživanja se ogleda u otkrivanju podataka o identitetu izvršioca krivičnih djela, odgovoru ko je i kada izvršio neko krivično djelo. Povezivanje različitih lica sa određenim licem mjesta izvršenja, kao i njihovoj međusobnoj povezanosti, kao i različitih mjesta izvršenja krivičnog djela sa istim licem. DNK analize i CODIS daju mogućnost naučnog istraživanja nepoznatih izvršioca krivičnih djela, odnosno njihovog prediktivnog ponašanja.

Društveni značaj istraživanja ogleda se u objašnjenju fenomena disperzije, prepoznavanju organizovanog kriminala, otkrivanju počilaca. Profilisanjem izvršilaca, kao i odgovarajućim kaznama za počinjena krivična djela. Društvena osuda takvih oblika ponašanja je da nemaju

ugled u društvu zahvaljujući novcu koji posjeduju. Društvo osjeća uznemirenost, strah uslijed sve češćih obračuna kriminalnih klanova na ulicama gradova unutar Crne Gore. Ogromna količina novca kriminalnim klanovima stiže u Crnu Goru uz pomoć njihovih aktivnosti na teritoriji Zapadnog Balkana.

Jedno od ozbiljnijih metodoloških pitanja jeste mogućnost istraživanja nepoznatih izvršioca krivičnih djela uz pomoć DNK analiza. Trebalo bi se usmjeriti na istraživanje prediktivnog ponašanja nepoznatih počinitelja (Johnson, 2013). De Moor et al. (2018) u svom radu navode da DNK baze podataka nude način za prevladavanje ograničenja tradicionalnih krivičnih djela i boljeg razumijevanja ponašanja nepoznatih izvršioca. DNK baze podataka značajno obogaćuju policijsku evidenciju o krivičnim djelima, mogućim povezivanjima i čak predstavljaju značajniju alatku od policijskih baza podataka o izvršiocima. Postojanje baza podataka omogućava lakše identifikovanje povratnika nekih krivičnih djela, zatim povezivanja različitih lica sa jednim licem mjesta događaja, kao i povezivanje više lica mjesta sa jednim licem. Staley (2005, str. 38.) navodi: „Baza podataka koja uključuje ljude koji će najvjerojatnije ponoviti prekršaj, olakšava njihovo identifikovanje ako opet učine prekršaj. To bi zahtijevala NDNAD (Nacionalna baza podataka DNA Ujedinjenog Kraljevstva) kako bi se odrazilo bolje na razumijevanje uzoraka počinitelja krivičnog djela i vjerovatnoću ponovnog počinjenja krivičnog djela.” Kada poredimo navedenu tvrdnju sa zakonskim rješenjima u Crnoj Gori, jasno je da se ne radi o prekršajima već o krivičnim djelima kao najtežim oblicima protivpravnog ponašanja⁷.

2.3. Modeli i hipoteze

Postavljamo pet pitanja na osnovu kojih formiramo pet modela.

1. Da li je dobijen DNK profil samo žrtve? – M1
2. Da li je DNK analiza direktno dovela do veze između učinioca i lica mjesta? – M2
3. Da li DNK analiza omogućava dalje razrješavanje krivičnog djela, pomoću baze DNK ili međunarodne saradnje? – M3
4. Nije bilo dovoljno DNK materijala? – M4
5. Da li je nađeni DNK posljedica kontaminacije od strane osobe prisutne na licu mjesta? – M5
6. Dobijen je DNK profil od minimum tri osobe, koji se ne mogu koristiti za poređenje sa bazom, ali mogu za direktno poređenje, statističku interpretaciju – M6.

Na osnovu tih šest modela formiramo dvije hipoteze i jednu podhipotezu:

1. Da li je tražena DNK analiza, a nije dovela do razrješavanja: odgovor daje M1 i M4 i M5
 2. Da li je DNK analiza dovela do razrješavanja KD ubistva: odgovor M2 i M3 i M6
 - 2.1. Podhipoteza – Da li DNK analiza može kasnije razriješiti krivično djelo ubistva? M3
- H1 – Tražena je DNK analiza, a nije dovela do razrješavanja broja DNK analiza.

⁷ Krivični zakonik CG "Sl. list RCG", br. 70/2003, 13/2004 – ispr. i 47/2006 i "Sl. list CG", br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011)

H2 – Tražena DNK analiza razriješila KD ubistva i pokušaj ubistva.

H2.1 Podhipoteza – Tražena DNK analiza može naknadno razriješiti krivično djelo uz pomoć baze DNK registra.

3. ETNOGRAFSKI I ZVANIČNI PODACI KRIVIČNIH DJELA ORGANIZOVANOG KRIMINALA U VREMENSKOM PERIODU 2015. – 2016. GODINE

Ukazaćemo na postojanje elemenata organizovanog kriminala, prikazivanjem uz pomoć etnografskih i zvaničnih metoda, šire slike odnosno pojave i razvoja postojanja organizovanog kriminala u Crnoj Gori. Poseban akcenat će biti stavljen na analizu DNK profila, CODIS-a i međunarodne razmjene, putem INTERPOL-a, posebno ukazujući na značaj korišćenja DNK analiza u problemima organizovanog i transnacionalnog organizovanog kriminala, povezivanju nepoznatih izvršioaca sa bazom DNK registra i pretragama putem međunarodne saradnje i međusobno povezivanje izvršioaca sa mjestima zločina.

Većina etnografskih i zvaničnih podataka je korišćena iz serijala "Put osвете" autorke Svetlane Đokić u produkciji TV Vijesti, projekat koji je podržan od strane Ambasade Sjedinjenih Američkih država (Put osвете, 2020.) kao i novinskih članaka kao jednog od izvora informacija kod proučavanja elemenata organizovanog kriminala.

3.1. Etnografski podaci krivičnih djela organizovanog kriminala za period 2015. – 2016. godine.

U Crnoj Gori početkom 2015. godine do tada jedinstveni Kotorski klan se rascjepljuje na dva suprotstavljena klana Škaljarski i Kavački klan. Prema operativnim saznanjima razlog njihovog rascjepljenja jeste podjela dobiti, koja je započela na teritoriji Zapadne Evrope i preslikava se na Zapadni Balkan (Put osвете, 2020; Zapadni Balkan: Meka organizovanog kriminala, DW, 2019). Započinje cijela serija ubistava i postavljanja eksplozivnih naprava. Crnogorska policija je prilično kasnila i zbog Krivičnog zakonika Crne Gore⁸ koji nije dozvoljavao mjere tajnog nadzora do 2004. godine, a kriminalni klanovi su bili dosta brži. Nastaje tih godina ekspanzija prodaje kokaina. Prema operativnim podacima kriminalni klanovi su distribuirali kokain kontejnerima, otvarali paravan firme. Jedan od značajnih *modus operandi* karakterističan za Crnu Goru bili su mornari koji su korišćeni za distribuciju kokaina (Put osвете, 2020). U tekstu DW (Zapadni Balkan: Meka organizovanog kriminala, DW, 2019) objavljuje se dio izvještaja Civilne opservatorije za borbu protiv organizovanog kriminala u jugoistočnoj Evropi koja je dio Globalne inicijative protiv transnacionalno organizovanog kriminala. Na izvještaju je radilo 20 novinara i eksperata iz regiona i objavljen je u Beču (Global Initiative New, 2019). U Valensiji, koja je osnovna baza za distribuciju kokaina, nakon izlaska iz zatvora G. R. u njegovom "štek stanu"⁹

⁸ (Zakonik o krivičnom postupku "Sl. list Crne Gore", br. 057/09 od 18.08.2009, 049/10 od 13.08.2010, 047/14 od 07.11.2014, 002/15 od 16.01.2015, 035/15 od 07.07.2015, 058/15 od 09.10.2015)

⁹ Štek stan se koristi kao ulični govor – sleng koji koriste kriminalne grupe, a predstavlja stan odnosno prostor za stanovanje osmišljen za skrivanje osoba ili predmeta. Vrlo je često mijenjanje stanova bez

nestaje 200 kg kokaina. To je bio glavni okidač za razbijanje do tada jedinstvenog Kotorskog klana na dva klana. Kum G. R. i najvažniji saradnik G. Đ. biva ranjen u Španiji (Put osvete, 2020). Crnogorska policija na osnovu operativnih saznanja ispituje G. Đ. koji potvrđuje tu informaciju budvanskoj policiji, ali negira bilo kakvu umiješanost u nestanak 200 kg kokaina u Španiji (Put osvete, 2020). Prema izvorima iz medija (Britanci traže istragu protiv dva klana, 2017) Italijanska GDF i Američka DEA pretpostavljaju da Crnogorske kriminalne organizacije kupuju kokain od revolucionarnih oružanih snaga Kolumbije FARK. Nadležne službe su pojačale kontrolu nad brodovima kako u Crnoj Gori tako i u drugim zemljama koje predstavljaju usputne stanice u krijumčarenju kokaina. U istom izvoru je i podatak da je crnogorski klan povezan s kalabrijskom N`drangetom, koja se smatra najopasnijom kriminalnom organizacijom u Evropi (Britanci traže istragu protiv dva klana, 2017).

3.2. DNK ANALIZA, CODIS i razmjena DNK profila u konkretnim krivičnim djelima na teritoriji Crne Gore

Slučaj #1 – Krivično djelo ubistvo. DNK analizom vještačeno je ukupno 8 predmeta, dobijeno ukupno 13 DNK profila. Pretragom kroz bazu DNK registra nije utvrđeno podudaranje odgovarajućih DNK profila. DNK profili nisu bili dovoljno informativni. Također, pretraga DNK baze odnosno CODIS-a po preporukama ENFSI (Evropsko udruženje forenzičkih Centara) se ne vrši za DNK profile za više od dva doprinosioca. Pretraga putem INTERPOLA nije bila moguća uslijed miješanih DNK profila. U ovom krivičnom djelu nije dobijeno dovoljno količine DNK materijala u 5 slučajeva – M4 model. Od šest DNK profila dobijena je manja količina biološkog materijala od minimum dvije osobe, mogućnost kasnijeg povezivanja – M3. Dva DNK profila su miješani od tri osobe i nije ga moguće porediti sa bazom DNK registra, koji pripadaju modelu M 6.

Slučaj #2 – Krivično djelo pokušaj ubistva. DNK analizom je vještačen trag prikupljen u toku istrage, na kojem je utvrđeno prisustvo biološkog materijala optuženog. Također, optuženo lice je zadovoljavalo kriterijum za unos u bazu DNK registra Forenzičkog Centra. Kriterijumi za unos u bazu DNK registra su definisani Zakonom o DNK registru (2011)¹⁰. U ovom krivičnom djelu ukupno imamo 2 DNK profila koji omogućavaju direktnu vezu sa osumnjičenim i pripadaju modelu M2.

Slučaj #3 – Krivično djelo ubistvo. Istražitelji su utvrdili preciznu lokaciju mjesta gdje se nalazio snajperista i izuzimanjem DNK brisa sa lica mjesta gdje je bio naslonjen, kada je pucao, dobijen je DNK profil od jedne NN muške osobe. Dobijen je i djelimični DNK profil na jednoj od čaura, kao i još jedan djelimični DNK profil koji su se podudarili sa DNK profilom dobijenim na uzorku izuzetom sa lica mjesta gdje je bio naslonjen. Pretragom kroz bazu DNK registra Forenzičkog centra, nije dobijeno podudaranje. Pretraga je izvršena i pomoću INTERPOLA. Dvije godine

opažanja, a nije isključeno da kriminalna grupa iznajmi nekoliko takvih stanova, pa ih mijenjaju kako ne bi bili uočeni, tako da im se vrlo teško ulazi u trag.

¹⁰ Zakon o DNK registru. (2011) Službeni list CG, broj 39/11 član 7 Zbirka DNK profila sadrži: 1. DNK profile osumnjičenih, okrivljenih ili optuženih da su učinili krivično djelo za koje se može izreći kazna zatvora u trajanju od četiri godine i teža kazna ili kazna zatvor od četrdeset godina i dr. tačke

kasnije u septembru 2017. godine, "hladni pogodak" se desio kroz Austrijsku DNK bazu podataka kada je tokom operacije Federal Criminal Police Office (BK) i State Criminal Police Office Styria (LKA) policija otkrila ko je osumnjičeni za ubistvo G. Đ., (2017). Tri DNK profila pripadaju modelu M3, odnosno naknadno razrješavanje pomoću baze DNK registra. Jedan DNK profil pripada modelu M4.

Slučaj #4 – Krivično djelo ubistvo. U ovom krivičnom djelu imamo DNK profile koji pripadaju modelima 1, 2 i 4¹¹. Odnosno DNK profile žrtve prisutne na licu mjesta u ukupno 5 DNK profila – model M1, zatim DNK profile osumnjičenog koji su se podudarili i sadržali u DNK profilima na licu mjesta ukupno 8 – model M2, i imamo 3 DNK profila ne dobijen DNK profil – model M4.

Slučaj #5 – Krivično djelo ubistvo. Na tragu sa predmeta dobijen je djelimični DNK profil od minimum jedne osobe koji se nije podudarao sa dva osumnjičena lica i nije se podudarao ni sa bazom DNK registra¹². Također nije zadovoljavao uslove za slanje putem INTERPOLA jer nije sadržavao dovoljan broj očitanih genetičkih markera za razlikovanje. Što se tiče ovog predmeta svih 6 dobijenih DNK profila pripada modelu M4, nije dobijen DNK profil. U 2 slučaja dobijeni su djelimični DNK profili i pripadaju modelu M3.

Slučaj #6 i #7 – Dva krivična djela pokušaj ubistva. Modelu M4 pripada 6 ne dobijenih DNK profila i samo jedan djelimični DNK profil – M3¹³. Kod drugog pokušaja ubistva izuzeti su tragovi i na DNK vještačenje je dostavljen jedan predmet. Na predmetu nije utvrđen DNK profil odnosno biološki trag – model M4.

Slučaj #8 i #9 – Krivično djelo dvostruko ubistvo¹⁴. U slučaju ovog dvostrukog ubistva imamo 25 DNK profila koji odgovaraju modelu M4, 1 DNK profil koji pripada modelu M5 i 2 DNK profila koji pripadaju žrtvama i odgovaraju modelu M1.

Slučaj #10 – Krivično djelo ubistvo. Svih 13 DNK profila pripadaju modelu M4, dok 2 preostala

¹¹ Na DNK vještačenje je poslato 15 izuzetih tragova sa lica mjesta. Izvršeno je 16 DNK analiza sa tragova. Dobijena su 2 DNK profila koji se su podudarili sa oštećenim, 1 DNK profil koji se podudarao sa osumnjičenim, 4 DNK profila miješana od dvije osobe i 4 DNK profila od minimum tri osobe. Na 3 miješana DNK profila je dobijeno podudaranje sa osumnjičenim. Biostatistički proračun je dao vrijednost LR u tri slučaja ekstremno jako i na jednom od miješanih tragova jaku podršku. Oštećeni je dobijen na većem broju tragova.

¹² Izuzeti su odgovarajući tragovi sa 2 predmeta – ukupno 8. Na ostalih 6 tragova nije dobijen DNK profil, tragovi su izuzeti sa predmeta koji je bio u vodi. Voda je mogla da opere biološke tragove sa predmeta. Spoljašnji uslovi kao što su voda, temperatura, pH dovode do degradacije DNK materijala (Fondevila et al., 2008).

¹³ Na DNK vještačenje je poslato 7 tragova. Dobijen je jedan djelimični DNK profil koji se nije podudarao sa bazom DNK registra. Na ostalih 6 tragova nije utvrđeno prisustvo biološkog materijala.

¹⁴ Dvostruko ubistvo: izvršen je uviđaj i prikupljeni su svi raspoloživi tragovi. Prilikom eksplozije oslobađa se velika temperatura, koja je fizički agens i djeluje na degradaciju molekula DNK. Vremenom dolazi do degradacije DNK dok spoljašnji uslovi, temperature, vlažnost, pH, koncentracija minerala može ubrzati tu degradaciju (Fondevila et al., 2008). Svi tragovi, kojih je bio veliki broj, uslijed raspršenog dejstva, ukupno 28 su uzrokovani. Od djelića eksplozivne naprave je uzrokovan jedan trag. Dobijen je DNK profil ovlašćenog službenog lica koji je bio prisutan na licu mjesta, DNK profil je isključen iz dalje interpretacije. Na tri traga dobijen je miješani DNK profil koji se podudarao sa oštećenim. Na ostalim tragovima nije dobijen DNK profil.

DNK profila omogućavaju kasniju vezu sa drugim licima uz pomoć baze DNK registra – M3. Direktno podudaranje dobijenih DNK profila sa tragova sa DNK profilima osumnjičenih lica. 16 DNK profila pripada modelu M2.

Slučaj #11 – Krivično djelo ubistvo. DNK analiza, pretraga DNK baze Forenzičkog centra doprinijela je rasvjetljavanju krivičnog djela ubistva. DNK analiza, utvrđivanje DNK profila, a zatim pretraga DNK baze Forenzičkog centra doprinijela je rasvjetljavanju krivičnog djela ubistva. “Hladnim pogotkom” kroz bazu DNK registra Forenzičkog centra utvrđena je identifikacija osumnjičenih lica. Modelu M4 – 17, zatim modelu M3 – 6 DNK profila gdje smo imali povezivanje sa licima iz baze DNK registra i 2 DNK profila – M1.

Slučaj #12 i #13 – Krivično djelo dvostruko ubistvo. U ovom krivičnom djelu modelu M4 pripadaju 2 DNK profila, 2 DNK profila pripadaju modelu M5, a jedan DNK profil pripada modelu M2 direktno poređenje i modelu M3 pripada 2 preostala, 3 DNK profila pripadaju modelu M6.

Slučaj #14 – Krivično djelo ubistvo. Tragovi su bili izloženi velikoj temperaturi što je dovelo do degradacije biološkog materijala (Fondevila et al. 2008). Dostavljen je jedan trag sa kojeg je izuzeto 5 DNK profila. Nije dobijen DNK profil, svi pripadaju modelu M4.

4. REZULTATI

4.1. DNK podaci krivičnih djela organizovanog kriminala u periodu 2015. – 2016. godine.

Uz pomoć zvaničnih podataka DNK vještačenja Forenzičkog Centra Crne Gore istraženo je 11 krivičnih djela ubistava, 3 pokušaja ubistva koja su se desila u period od aprila 2015. godine pa do kraja 2016. godine. Ukupan broj DNK analiza sa spornih tragova kod ukupno 14 krivičnih djela jeste 150. Dobijeno je ukupno 150 DNK profila.

H1 – Tražena je DNK analiza, a nije dovela do razrješavanja krivičnog djela. Sabiranjem tri modela, M1, M4 i M5 dobije se vrijednost 96, od ukupnog broja 150 čini 64% dobijenih DNK profila, ali koje ne doprinose razrješavanju krivičnog djela, kontaminiranih DNK profila i nedovoljne količine biološkog materijala.

H2 – Tražena DNK analiza razriješila je krivično djelo ubistva i pokušaja ubistva. M2, M3 i M6 kada se saberu čine 54, što od ukupnog broja DNK analiza 150, iznosi 36 % uspješnosti dobijanja relevantnih DNK profila za razrješavanje krivičnih djela ubistava.

H2.1 – DNK analiza utvrđenih DNK profila, može naknadno razriješiti krivično djelo. Ukupan broj DNK profila koji su omogućavali kasniju provjeru sa bazom DNK registra je 22, što od ukupnog broja dobijenih DNK profila 54 čini 40 % uspješnosti kasnije pretrage i povezivanja krivičnih djela uz pomoć baze.

DNK vještačenjem ukupno četrnaest krivičnih djela, od čega je 11 krivičnih djela ubistva i 3 krivična djela ubistva u pokušaju, utvrđeno je ukupno 54 DNK profila od kojih 5 nije bilo moguće upoređivati sa bazom DNK registra u skladu sa preporukama ENFSI-a (ne vrši se upoređivanje DNK profila za više od dvije osobe), na 9 DNK profila je dobijen DNK profil žrtve, na 84 uzorka nije dobijen DNK profil, a na 3 uzorka smo dobili DNK profil ovlašćenog službenog lica prisutnog na licu mjesta, odnosno kontaminacije traga i tragovi su isključeni iz dalje interpretacije (profile ovlašćenih službenih lica imamo u bazi DNK registra u skladu sa preporukama ENFSI, dobrovoljno

je davanje uzoraka za bazu DNK registra). Jedan "hladni pogodak" (INTERPOL, 2009.) se desio pretragom uz pomoć INTERPOL-a. Kroz bazu DNK registra su ostvarena tri "hladna pogotka" sa već postojećim DNK profilima DNK registra, a da nisu bili poznati počinioci.

Tabela 1. Prikaz šest modela od kojih su formirane dvije hipoteze

	Model M1	Model M2	Model M3	Model M4	Model M5	Model M6
Hipoteza H1	9	—	—	84	3	—
Hipoteza H2	—	27	22	—	—	5
Ukupno	9	27	22	85	3	5

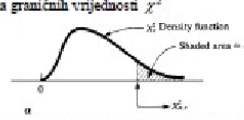
Potvrda dvije glavne hipoteze je vršena pomoću hi-kvadrat¹⁵ (Chi square distribution) testa. Opažena učestalost odstupa od teorijskih. Provjeravanje da li da se ta odstupanja pripisuju slučaju koristimo hi-kvadrat test. Nulta hipoteza je da "opažanja slijede teorijsku raspodjelu".

$$\chi^2 = \sum (f_t - f_0)^2 / f_0$$

χ^2 – Hi-kvadrat, f_t predstavlja očekivanu frekvenciju, a f_0 uočenu frekvenciju.

Tabela 2. Prikaz graničnih vrijednosti za χ^2

Tablica 2. Tablica graničnih vrijednosti χ^2

	.995	.99	.975	.95	.90	.10	.05	.025	.01	.005
1	0.000	0.000	0.001	0.004	0.016	2.706	3.843	5.025	6.637	7.879
2	0.010	0.020	0.051	0.103	0.211	4.605	5.992	7.378	9.210	10.597
3	0.072	0.115	0.216	0.352	0.584	6.251	7.815	9.348	11.344	12.837
4	0.207	0.297	0.484	0.711	1.064	7.779	9.488	11.143	13.277	14.860
5	0.412	0.554	0.831	1.145	1.610	9.236	11.070	12.832	15.085	16.750
6	0.676	0.872	1.237	1.635	2.204	10.645	12.592	14.449	16.812	18.548
7	0.989	1.239	1.690	2.167	2.833	12.017	14.067	16.012	18.474	20.276
8	1.344	1.646	2.180	2.733	3.490	13.362	15.507	17.534	20.090	21.954
9	1.735	2.088	2.700	3.325	4.168	14.684	16.919	19.022	21.665	23.587
10	2.156	2.558	3.347	3.940	4.865	15.987	18.307	20.483	23.209	25.188
11	2.603	3.053	3.816	4.575	5.578	17.275	19.675	21.920	24.726	26.755
12	3.074	3.571	4.404	5.226	6.304	18.549	21.026	23.337	26.217	28.300
13	3.565	4.107	5.009	5.892	7.041	19.812	22.362	24.735	27.687	29.817
14	4.075	4.660	5.639	6.571	7.790	21.064	23.685	26.119	29.141	31.310
15	4.600	5.229	6.262	7.261	8.547	22.307	24.996	27.488	30.577	32.799
16	5.142	5.812	6.908	7.962	9.312	23.542	26.296	28.845	32.000	34.267
17	5.697	6.407	7.564	8.682	10.085	24.769	27.587	30.190	33.408	35.716
18	6.265	7.015	8.231	9.393	10.865	25.989	28.869	31.526	34.805	37.156
19	6.843	7.632	8.906	10.117	11.651	27.203	30.143	32.852	36.190	38.580
20	7.434	8.269	9.591	10.851	12.443	28.412	31.410	34.179	37.566	39.997
21	8.033	8.927	10.283	11.591	13.240	29.615	32.670	35.478	38.920	41.399
22	8.643	9.542	10.982	12.338	14.042	30.813	33.924	36.781	40.289	42.796
23	9.260	10.195	11.688	13.095	14.848	32.007	35.172	38.078	41.637	44.179
24	9.886	10.886	12.401	13.848	15.659	33.196	36.415	39.364	42.980	45.558
25	10.519	11.623	13.120	14.611	16.473	34.381	37.652	40.646	44.313	46.925
26	11.160	12.398	13.844	15.379	17.292	35.563	38.885	41.923	45.642	48.290
27	11.807	13.218	14.613	16.151	18.114	36.741	40.113	43.194	46.962	49.642
28	12.461	14.085	15.396	16.928	18.939	37.916	41.337	44.461	48.278	50.993
29	13.120	14.956	16.147	17.708	19.768	39.087	42.537	45.722	49.586	52.333
30	13.787	15.834	16.911	18.493	20.599	40.256	43.723	46.979	50.892	53.672
31	14.457	16.718	17.688	19.280	21.433	41.422	44.895	48.231	52.190	55.000
32	15.134	17.602	18.471	20.072	22.271	42.585	46.194	49.480	53.486	56.328
33	15.814	18.485	19.260	20.866	23.119	43.745	47.489	50.724	54.774	57.646
34	16.501	19.369	20.064	21.664	23.952	44.903	48.602	51.966	56.061	58.964
35	17.191	20.259	20.869	22.465	24.796	46.059	49.802	53.203	57.340	60.272
36	17.887	21.153	21.676	23.269	25.643	47.212	50.996	54.437	58.619	61.581
37	18.584	22.050	22.485	24.075	26.492	48.363	52.192	55.667	59.891	62.880
38	19.289	22.951	23.297	24.884	27.343	49.512	53.384	56.896	61.162	64.171
39	19.994	23.854	24.112	25.695	28.196	50.660	54.572	58.119	62.426	65.473
40	20.706	24.761	24.933	26.509	29.050	51.805	55.758	59.342	63.691	66.766

¹⁵ Chi square distribution – Hi kvadrat test potvrde hipoteza sa određenim stepenima slobode Fung, K.M I Hu Y.Q. (2008). Statistical DNA Forensis. WILEY.

Očekivane frekvencije f_t izračunavamo tako što vrijednosti dobijenih modela pomnožimo sa učestalošću 0.36 u slučaju hipoteze H2, a sa 0.64 u slučaju hipoteze H1. Opaženu frekvenciju f_o koristimo opažene vrijednosti pomnožene sa 0.5, teorijski vjerovatnoća da se riješi ili ne riješi krivično djelo 0.5.

Tabela 3. Proračun hi kvadrat testa

f_t	f_o	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$(f_o - f_t)^2 / f_t$
5.74	4.5	-1.24	1.26	0.22
9.72	13.5	3.72	13.83	1.422
7.92	11	3.08	9.48	1.196
53.74	42	-11.6	134.56	3.20
1.92	1.5	-0.42	0.176	0.091
				$\Sigma 6.399$

5. DISKUSIJA

Statistička teorija testiranja hipoteza sugerise da se nulta hipoteza odbacuje ako je vrijednost χ^2 veće nego u slučajevima kritične vrijednosti α^{16} dobijene hi-kvadrat testom prikazane u tabeli broj 2 (Grubišić, 2004). Dobijena vrijednost hi-kvadrat testa je 6.399, a za graničnu vrijednost α 0.05, sa pet stepeni slobode – v^{17} (tabela 2), iznosi 16.748, a vrijednost 6.399 je manja od date vrijednosti. Na osnovu proračuna hi-kvadrat testa hipoteze možemo prihvatiti, odnosno opažanja slijede teorijsku raspodjelu. Nema neočekivanog odstupanja u navedenim hipotezama.

Zahvaljujući DNK vještačenjima, odnosno utvrđenim DNK profilima kao činjenica od značaja za krivični postupak, u velikom broju sudskih presuda imamo odgovarajuće sankcije za izvršioce krivičnih djela. Iz ovog istraživanja utvrđeno je 36 % uspješnosti dobijanja relevantnih DNK profila za razrješavanje krivičnih djela ubistava i pokušaja ubistava. Od ukupnog broja dobijenih DNK profila, 40 % je mogućnost razrješavanja pomoću kasnije pretrage DNK profila i povezivanja krivičnih djela i utvrđivanja identiteta nepoznatih učinioca. Dobijeni podaci se odnose na DNK dokaz, a u studiji Peterson (2010) takve podatke nalazimo za forenzičke dokaze. U Peterson studiji (2010), osuđujuća presuda donesena na osnovu forenzičkih dokaza (DNK dokazi uključeni) za krivična djela ubistva sa vatrenim oružjem, iznosi 34.5 %. Rezultati ukazuju na potrebu za poboljšanje metoda istrage predmeta na samom licu mjesta koji bi doprinijeli poboljšanju ishoda krivičnog pravosuđa. U Schroederovoj studiji (2007), od 40 slučajeva ubistava koji su uključivali DNK testiranje, 16 slučajeva je dalo trag iz baze podataka DNK, a jedan od tih slučajeva je obrisani. Iako ne možemo sa sigurnošću znati da li bi i obrisani slučaj bio riješen u nedostatku DNK testiranja, mogućnost da će DNK riješiti inače nerješiv slučaj u ovim teškim krivičnim djelima je uvjerljiva. U Schroederovoj studiji (2007), ako bismo proračunali vezu sa bazom 15/40 vrijednost jeste 37,5 %, koji se slažu sa našim proračunom u ovom radu, pretrage DNK profila uz pomoć baze DNK registra je 40 %. Cilj pregleda Wilson, Weisburd i McClure

¹⁶ α predstavlja graničnu vrijednost 0.05 ili o.o1

¹⁷ Broj stupnjeva slobode v je broj nezavisnih varijabli uključenih u izračun χ^2 . v = broj razreda – broj ograničenja.

(2011) bio je procjena koristi DNK testiranja u rješavanju krivičnih djela. Nauka koja stoji iza DNK testiranja nije dovođena u pitanje. Dokazi iz ovog pregleda (Wilson et al., 2011), podržavaju pozitivni značaj DNK testiranja. Najjači dokazi o učinkovitosti DNK za brojna krivična djela dolaze iz randomiziranog eksperimentalnog ispitivanja u pet studija koje su proveli Roman et al. (2008). Poboljšanja u broju identificiranih, uhapšenih, procesuiranih i osumnjičenih bila su impresivna i predstavljala su dva do tri puta povećanje postotka riješenih slučajeva. Dokazi o vrijednosti DNK u težim krivičnim djelima su pozitivni, ali se temelje na slabim dokazima. Briody (2005), Dunsmuir et al. (2008), Schroeder (2009) i Tully (1998) studije su dale dokaze u vezi s težim krivičnim djelima, poput seksualnih delikata, silovanja, ubistava. Dokazi su ukazali u smjeru pozitivnog značaj učinkovitosti DNK analiza. Međusobnim poređenjem predmeta odnosno supstrata dostavljenih u ovih jedanaest krivičnih djela ubistva i 3 pokušaja ubistva, ukazuje da sam tip predmeta odnosno supstrata utiče na način zadržavanja biološkog materijala odnosno DNK uzorka na određenim predmetima. Tip predmeta, izgled tj. da li sadrži na sebi različite pukotine, da li je hrapav ili gladak materijal od koga je izrađen predmet. Način manipulacije sa predmetom, dužine manipulacije sa predmetima, ostavlja različitu količinu biološkog materijala. Vrijeme koje protekne do momenta dopremanja traga odnosno predmeta u DNK laboratoriju, kao i način pakovanja samog predmeta (Ryan, 2016). Fizički, hemijski i biološki agensi su od velikog uticaja na sam način ostajanja biološkog materijala na podlozi odnosno supstratu. Sve nabrojane okolnosti, kao i o kojem se tipu biološkog materijala radi, da li su u pitanju tjelesne tečnosti ili kontaktni trag, tj. ćelije kože, kao i slobodna DNK iz mukoznih i lojnih ćelija kože, utiče na izgled samih DNK profila (Ryan, 2016). Miješani i djelimični DNK profili su dosta češći kod takozvanih kontaktnih tragova, samim tim i veći izazov u interpretaciji. Statistička interpretacija DNK profila sa manjom količinom DNK, odnosno sa stohastičkim efektima jeste jedan od izazova koji su upravo razvili forenzičku nauku dalje. DNK analitičari se sreću sa novim izazovima, te su za prevazilaženje problema koji DNK profil se može interpretirati, a koji ne.

6. ZAKLJUČAK

DNK analiza ima veliki značaj za razrješavanje krivičnih djela organizovanog kriminala. Jedna od najznačajnijih alatki u pronalasku i identifikovanju izvršilaca uz pomoć DNK analiza jeste CODIS sistem, odnosno DNK registar. Uvijek se vrši poređenje sa DNK profilima osumnjičenih lica, a ako su osumnjičena lica nedostupna organu krivičnog gonjenja, poređenje se vrši sa bazom DNK registra. Neidentifikovani DNK profili ostaju uneseni u bazi DNK registra i ostavljaju mogućnost kasnijeg identifikovanja sa povećavanjem baze DNK registra. Također u velikom broju krivičnih djela veliki je broj povratnika. Postojanje DNK profila u bazi DNK registra omogućava ponovno razotkrivanje počinitelja. Unošenje i brisanje DNK profila je regulisano Zakonom o DNK registru (2011). Crnogorska baza DNK registra s obzirom na veličinu, ima dosta veliki broj identifikacija za razrješavanje krivičnih djela. Značajna je za identifikaciju nepoznatih učinilaca, samim tim mogla bi se koristiti za predviđanja ponašanja nepoznatih učinilaca. Kod organizovanog kriminala omogućava uvezivanje više osoba sa licem mjesta izvršenja. Za suzbijanje transnacionalnog kriminala jako je važna međunarodna saradnja. Međunarodna razmjena podataka u Crnoj Gori se odvija putem INTERPOL-a. Korišćenjem preporučenog seta standarda lokusa, mogućnost lažnog podudaranja DNK profila svedena je na minimum. Povjerljivosti podataka, važnog parametra u INTERPOL-ovoj DNK bazi podataka, sastoji se u tome da se profili pretražuju

bez imena osobe kojoj profil pripada. Kada postoji podudaranje baze podataka, informišu se države i dalja istraga može biti nastavljena uz pomoć bilateralne saradnje (INTERPOL, 2009). Također za kvalitet i pouzdanost DNK profila, države se moraju izjasniti je li DNK profil dobijen u akreditovanoj laboratoriji (INTERPOL, 2009). Neophodna je akreditacija laboratorija prema standardu ISO/IEC17025. Akreditacija potvrđuje valjanost rezultata (Wiliias, 2015). DNK laboratorija Forenzičkog centra Crne Gore je akreditovana laboratorija.

Upotreba podataka DNK u forenzičkom kontekstu postavlja neke specifične etičke zabrinutosti zbog privatnosti. Zabrinutost zbog funkcije ili upotrebe baze podataka u svrhe osim one koja je prvobitno bila namijenjena (Dahl i Saetnan, 2009), može se pojaviti s obzirom na osjetljivost prikupljenih podataka. DNK podaci spadaju u biometrijske podatke.

U slučaju ubistva Slučaj #3, vidimo konkretan primjer rješavanja krivičnog djela ubistva od strane organizovane kriminalne grupe, zahvaljujući međunarodnoj saradnji. Društveni značaj razotkrivanja potencijalnih izvršioaca i dobijanja odgovarajućih kazni za izvršenje određenog krivičnog djela je od velikog značaja za samu zajednicu. Zahvaljujući DNK vještačenjima odnosno DNK kao dokazu, u velikom broju sudskih presuda imamo odgovarajuće kazne za izvršioce krivičnih djela. Iz ovog istraživanja utvrđeno je 36 % uspješnosti dobijanja relevantnih DNK profila za razrješavanje krivičnih djela. Dobijeni DNK profili koji nisu odmah identifikovani su značajni za mogućnost kasnijeg razotkrivanja počinioca. Pri interpretaciji DNK dokaza uvijek treba imati na umu i mogućnost slučajnog ostavljanja traga na licu mjesta, kao i mogućnost kontaminacije. DNK dokaz je jak dokaz, ali ne i sam po sebi dovoljan. Mjere dekontaminacije, poštovanje preporuka, korišćenje akreditovanih tehnika i uspostavljanje lanca nadzora dokaza je bitno. Problem kod težih krivičnih djela i organizovanih izvršilaca jesu osobe koji su nekada dosta ispred policije i ne ostavljaju tragove na mjestu izvršenja krivičnog djela. DNK dokaz ima svojih ograničenja, kao što su fizički agensi (temperatura, pH, vlažnost), koje izvršioци dosta koriste radi prikrivanja dokaza. Izazovi sa kojima se susreću istražitelji su veliki. Usavršavanje i korišćenje novijih tehnika prilikom izolacije molekula DNK, praćenje naučnih i drugih tehnologija omogućava bolje suočavanje sa izazovima.

LITERATURA

- Albanese, J.S. (2000). The cause of organized crime. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 16(4), 409-423.
- Balding, D.J. (2005). *Weight of Evidence for Forensic DNA profiles*. New York: Willey.
- Belfiore, R. (2011). Collection, analysis and exchange of DNA data in the European Union. *New Journal of European Criminal Law*, 2(3), 317-337.
- Briody, M. (2006). The effects of DNA Evidence on Property Offences in Court. *Criminal Justice*, 17(3), 380-396.
- Buckleton, J.S., Triggs, C.M., & Walsh, S.J. (2005). *Forensic DNA Evidence Interpretation (1st. Ed)*. Boca Raton: CRC Press.

-
- Butler, J. M. (2005). *Forensic DNA Typing, Biology, Technology and Genetics of STR Markers* (2nd. Ed.). USA. Elsevier.
- Bojanić, N. (2011). *Primjenjena forenzika*. Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije. Sarajevo.
- Bright, J.A. i Coble, M.D. (2020). *Forensic DNA profiling: A practical guide to Assigning Likelihood ration*. New York. CRC Press
- Council of Europe: Recommendation No. R (92) 1 Of The Committee of Ministers to Member States on The Use of analysis of deoxyribonucleic Acid (DNA) within The framework of the Criminal Justice System (1992) (Adopted by the Committee of Ministers on 10 February 1992 at the 470th meeting of the Ministers' Deputies)
- Council resolution of 30 November 2009 on the exchange of DNA analysis results, OJ C 296 of 5 December 2009, p. 1. Already in 1997, the Council invited Member States to establish national DNA databases in accordance with the same standards and in a compatible manner (Council resolution of 9 June 1997 on the exchange of DNA analysis results, OJ C 193 of 24 June 1997, p. 2).
- COUNCIL DECISION 2008/615/JHA of 23 June 2008 ('Prüm Decisions') on the stepping up of cross-border cooperation, particularly in combating terrorism and cross-border crime
- DNA database management review and recommendation (2017). ENFSI DNA Working group <https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2017/09/DNA-databasemanagement-review-and-recommendatations-april-2017.pdf>
- De moor, S., Vardaviver, C., & Beken, T.V. (2018). Integrating police-recorded crime data and DNA data to study serial co-offender behaviour. *Euroean Journal of Criminology*, 15(5), 632-651.
- Dahl, J.Y., & Saetnan, A.R. (2009). 'It all happened so slowly' – On controlling function creep in forensic DNA databases. *International Journal of Law Crime and Justice*, 37(3),83–103.
- Dunsmuir, T.M.W., Tran, C. & Weatherburn, D. (2008). *Assesing The Impact of mandatory DNA testing of prison inmates i NSW on clearance charge and conviction rates for selected crime categories*. Sydney: NSW Bereau of Crime statistics and Research.
- Fondavila, M., Phillips, C., Navaren, N. Cerezo, M. Rodrigez, A. Colia, R., Fernandez, L.M., Carracedo, A. & Laveu, M.V. (2008). Challenging DNA: Assesment of a range of genotyping approaches for highly degraded forensic samples. *FSI Genetics*, 2(1) ,212-218.
- Gill, P., Brenner, CH., Buckleton, JS., Carracedo, A., Krawczak, M., Mayr, WR., Marling, N., Prinz, M., Scheider, P. M., & Weir, B.S. (2006). DNA Commission of the International Society of Forensic Genetics: Recommendations on the interpretation of mixtures *Forensic Sci. Int*, 160(2-3), 90–101.
- Gill, P., Bleka, Q., Hansson, O., Benschop, C., & Haned, H. (2020). *Forensic Practitioner's guide to the interpretation of complex DNA profiles* (1.st ed.). Elsevier. London.
- Gounev, P., Bezlov, T., Kojouharov, A., Ilcheva, M., Faion, M., & Beltgens, M. (2015). *Study on paving the way for future policy initiative in the field against organized criminal: Part 3-Legal and Investigative tool*. CDS Annual report, Centerfor the Study of Democracy.

- Grubišić, A. (2004). *Hi kvadrat test i njegove primjene*. Fakultet elektrotehnike i računarstva Sveučilište u Zagrebu. Split.
- Hagan, E.F. (2015). *The organized Crime Continuum: A further specification of a new conceptual model*. Graduet program in Criminal justice. Pensilvania: Mercurhurst College.
- Home Office. Government sets out case for joining Prüm.GOV.UK. 2015 (pristupljeno 2021 februar 9) <https://www.gov.uk/government/news/government-sets-out-case-for-joining-prum>
- House of Lords European Union Committee. (2007). *Prüm: An Effective Weapon Against Terrorism and Crime?* HL Paper 90. London: The Stationery Office.
- House of Lords European Union Committee. (2008). *Europol: coordinating the fight against serious and organised crime*. HL Paper 183. London: The Stationery Office.
- INTERPOL. (2009). *INTERPOL handbook on DNA data exchange and practice* (2nd ed). Lyon: INTERPOL.
- INTERPOL. Forensics: DNA, INTERPOL. (2018) (pristupljeno 2021 februar 12). <https://www.interpol.int/INTERPOL-expertise/Forensics/DNA>
- Johnson, D. (2013). The space/time behaviour of dwelling burglars: Finding near repeat patterns in serial offender data. *Applied Geography*, 41(1), 139–146.
- National Research Council. (1996). *The Evaluation of Forensic DNA Evidence (1sted,)*. National Academies press.
- Newton, M. (2008). *The Encyclopedia of Crime Scene Investigation*. New York: Checmarks Books.
- McCortney, I.C., Wilson, J. T., & Wiliams, R. (2011). Transnational Exgange of Forensic DNA: Viability, Legitimacy and Acceptibility. *EUR J Crim Policy Res* ,17(1), 305-322.
- Paoli, L. (2014). The Oxford Handbook of organized crime. Hobbs, D. & Poulous, A.G. (Ur.), *How to research organized crime* (1st ed., str 96-110). The oxford Handbooks in criminology and criminal justice.
- Peterson, J. Sommers, I. Baskin, D., & Johnson, D. (2010). *The role and impact of Forensic Evidence in the criminal Justice Process*. National institute of Justice.
- Ryan, S. (2016). Touch DNA. What is it? Where is it? How much can be found? And, how can it impact my case? A question and answer guide to all things touch DNA. *Ryan Forensic DNA website*. http://ryanforensicdna.com/yahoo_site_admin/assets/docs/Touch_DNA_article.59101956.p.
- Roman, J.K., Reid, S., Reid, J., Chalfin, A., Adams, W., & Knight, C. (2008). *DNA Field Experiment: Cost-Effectivness Analysis of the Use DNA in Investigation of High volume Crimes*. Washington. The Urban Institute, 244318
- Steele, D. C. i Balding, J.D. (2014). Statistical Evaluation of Forensic DNA profile Evidance. *Annual reiew of Statistical and Its application*, 1(7),361-386 DOI: 10.1146/annurev-statistics-022513-11560
- Shroeder, D.A (2007). DNA and Homicide Clearance: What' s Really going on?. *Criminal Justice*. University of New Heaven.7, 279-98.

- Schroeder, A.D., i White, D.M. (2009). Exploring the Use of DNA Evidence in Homicide Investigation: Implications for Detective Work and Case Clearance. *Police Quarterly*, 12(3), 319-342.
- Tully, L. (1998). *Examination of the use of forensic DNA typing from two perspectives*. Retrieved from *Dissertations and Theses Database*. UMI Microform.
- Wilis, S. M., McKenna, L., McDermott, S., O'Donell, G., Barrett, A., Rasmusson, B., Nordgar, A., Begeur, C.F.H., Sjerps, M.J., Lucena-Malina, J., Zadora, G., Aitken, C., Lovelock, T., Lunt, L., Champod, C., Biedermann, A., Hicks, T.N. & Taroni, F. (2015). ENFSI guideline for evaluating reporting in forensic science, Strengthening the Evaluation of Forensic results across Europe (STEOFRAE) [http://enfsi.eu/sites/default/files/documents/external_publication/m1_guidelines-pdf\(2015\)](http://enfsi.eu/sites/default/files/documents/external_publication/m1_guidelines-pdf(2015))
- Wilson, D. B., Weisburd, D. & McClure, D. (2011). Use of DNA Testing in police investigative work for Increasing Offender Identification, Arrest, Conviction and Case Clearance. *The Campbell Collaboration*, 7(1), 1-52.

Zakoni

- Zakonik o krivičnom postupku ("Sl. list Crne Gore", br. 057/09 od 18. 08. 2009, 049/10 od 13. 08. 2010, 047/14 od 07. 11. 2014, 002/15 od 16. 01. 2015, 035/15 od 07. 07. 2015, 058/15 od 09. 10. 2015)
- Krivični zakonik Crne Gore ("Sl. list RCG", br. 70/2003, 13/2004 – ispr. i 47/2006 i "Sl. list CG", br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011)
- Zakon o DNK registru. (2011). Službeni list CG, broj 39/11
- Zakon o Izmjenama i dopunama Zakona o DNK registru. (2014). Službeni list Crne Gore, broj 39/11
- Zakon o zaštiti podatak o ličnosti ("Službeni list Crne Gore", br. 079/08 od 23.12.2008, 070/09 od 21.10.2009, 044/12 od 09.08.2012)

Članci, internet izvori

- Aprcović, M., Policija otkrila ko je osumnjičeni za ubistvo Đuričkoviča: traži se nalogodavac, Antena M, 06.09.2017, <https://www.antenam.net/drustvo/49675-djurickovic>
- Britanci traže istragu protiv dva klana, Dan, 2017-04-19, <https://www.dan.co.me/?nivo=3&datum=2016-07-13&rubrika=Hronika&najdatum=2017-04-19&clanak=595152>
- Pogledajte put osвете, Vijesti, 02. 12. 2020. ,<https://www.vijesti.me/tv/emisije/482813/pogledajte-put-osvete-kako-je-poceo-rat-crnogorskih-kriminalnih-klanova>
- Zapadni Balkan: Meka organizovanog kriminala, DW, 20.05.2019. <https://www.dw.com/bs/zapadni-balkan-meka-organizovanog-kriminala/a-48805544#>
- Hot spot of Organized Crime in Western Balkan, Global initiative new, 20.05.2019, <https://globalinitiative.net/analysis/oc-western-balkans/>
- Western Balkans Conference: Signature of Prum agreement for Southeast Europe, eu.2018. at, 13.09.2018, <https://www.eu2018.at/latest-news/news/09-13-Westbalkan-Konferenz--Pr-m-Abkommen-f-r-S-dosteupona-unterzeichnet-.htm>

DNA AND CODIS IN ORGANIZED CRIME INVESTIGATIONS IN MONTENEGRO

Original scientific paper

Abstract

Organized crime is a continuous activity whose illicit activities lead to profit. DNA analysis is important in solving both individual and organized crimes. One of the most important tools in finding and identifying perpetrators with the help of DNA analysis is the CODIS System or DNA registry. The existence of a database makes it easier to identify returnees of some crimes, then connect different people with one person at the scene, as well as connect multiple people with one person. The importance of DNA profiles and DNA databases in organized crime research is great. National legislation regarding the collection and storage of samples for DNA analysis differs. Thanks to DNA expertise and DNA as evidence, in a large number of court judgments we have appropriate penalties for committing crimes. From this research, 36% of the success of obtaining relevant DNA profiles for solving the crime of murder, and in the case of attempted murders was determined.

Keywords: organized crime, DNA, CODIS, casework

Podaci o autoru

Jelena Jovanović, Forenzički centar Crne Gore. E-mail: jelenajovanovic@fkn.unsa.ba.

PREGLED TEORIJA RAZVOJNE I KRIMINOLOGIJE ŽIVOTNOG TOKA

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 31. 12. 2020.

Prihvaćeno/Accepted: 24. 4. 2021.

Mirza BULJUBAŠIĆ

Sažetak

U radu se vrši pregled određenih teorija razvojne, odnosno kriminologije životnog toka. Teorija razvojnih puteva se zasniva na konkretnim putanjama koje postepeno, tokom razvoja, dovode do kriminalnog ponašanja. Dobno gradirana teorija neformalne socijalne kontrole objašnjava utjecaj društvenih institucija i veza tokom životnog toka na nastanak kriminalnog ponašanja, odnosno odustajanje od istog. Interakciona teorija nalazi da delinkvencija ima korjene u slabim društvenim vezama i delinkventnim mrežama; dio je recipročnih kontinuiranih odnosa. Teorija dualne taksonomije objašnjava kontinuitet i promjene u kriminalnim karijerama, te identificira dva tipa počinitelja, iako nije ograničena na njih. Integrativna višeslojna kontrolna teorija objašnjava razvoj kriminalnog ponašanja, događaja i stope kriminaliteta kroz integrisanje klasičnih kriminoloških teorija. Teorija situacione akcije navodi da je kriminalno ponašanje tokom razvoja dio moralnih akcija. Teorija razvojne sklonosti razmatra korelate genetike i okoline na delinkventno ponašanje. Integrisani kognitivni antisocijalni potencijal inkorporira tradicionalne kriminološke teorije za objašnjavanje jedinstvenog potencijala za antisocijalno djelovanje koji može dovesti do kriminalnog ponašanja.

Ključne riječi

teorija, razvoj, životni tok, kriminologija, razvojna kriminologija

1. UVOD

Kriminologija životnog toka je kriminološka disciplina koja uspostavlja veze sa šablonima životnih događaja i akcijama koje pojedinac poduzima tokom života. U djelu *Sociološki problemi generacije* iz 1920. godine Karl Mannheim objašnjava kako životna iskustva iz rane životne dobi oblikuju osobu u kasnijoj dobi. Iako se radi o začecima kriminologije životnog toka, mnogo vremena će proteći do uspostavljanja kredibilnih objašnjenja delinkventnog ponašanja tokom životnog ciklusa. Thornberry (1997) tvrdi da kriminologija životnog toka hipotetizira da se promjene u dobi i kriminalnom ponašanju dešavaju u nekom redoslijedu, a Farrington (2003)

naglašava da se kriminologija životnog toka bavi: razvojem delinkventnog ponašanja, faktorima rizika u različitoj dobi i utjecajem životnih događaja na životni tok i razvoj delinkventnog ponašanja.

Cyril Burt u djelu *Mladi delinkvent* iz 1920. godine opisuje razvoj kriminalnog ponašanja kod maloljetnih prestupnika, te se smatra začetnikom razvojne kriminologije; ona je dio kriminologije životnog toka čiji predmet proučavanja su kriminalne karijere, a to je "karakteristika longitudinalne sekvence kriminala izvršenog od pojedinca" (Blumstein i saradnici, 1986, s. 12). Burt, također, nije pokušavao uspostaviti teoriju o razvoju kriminalnog ponašanja.

Kriminalne karijere nisu teorija/e, ali mogu služiti za kreiranje teorija. Hirschi i Gottfredson (1983) nisu saglasni, jer nalaze da se bilo kakve "anomalije" u odrasloj dobi, mogu objasniti niskom samokontrolom u djetinjstvu. Nažalost, kriminalne putanje/trajektorije kroz životni tok i razvoj pojedinca ne mogu biti uslovljene jednostavnim modelom - samokontrolom - već je potrebno posmatrati u kojoj dobi pojedinac započinje kriminalnu karijeru, kakvo i koliko je učešće u krivičnim djelima, koliki kontinuitet/duraciju ima u činjenju krivičnih djela, te kada i kako odustaje od kriminalnih karijera (Sampson i Laub, 1993).

U posljednje dvije decenije brojne perspektive su nastojale da objasne razvoj, odnosno delinkventno ponašanje kroz životni tok i to: delinkvenciju, osobito prevalenciju, frekvenciju i težinu delinkventnih ponašanja; individualne razlike u delinkvenciji i razvojne promjene u ovim razlikama; te nepostojanje delinkvencije i nizak nivo prestupanja (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008). Cilj ovoga rada je da prikaže teorije razvojne i kriminologije životnog toka, koje su djelomično zanemarene u domaćoj literaturi, a koje su nerijetko empirijski testirane; to su teorije koje uključuju situacione faktore, (samo)kontrolu, anomiju i/ili učenje, ili da rano prestupanje se razlikuje u stepenu i/ili da povećava šanse (direktno ili posredno) na buduće prestupanje.

2. TEORIJA RAZVOJNIH PUTEVA

Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber (2008) su razvili teoriju razvojnih puteva kako bi obuhvatili čitav spektar faktora rizika koji se pojavljuju ili akumuliraju tokom razvoja pojedinca. Razvojna putanja se definiše kao *postepeni grupni bihevioralni razvoj pojedinaca* koji je različit od bihevioralnog razvoja druge/ih grupa u sklonostima da razviju *sukcesivne bihevioralne probleme tokom razvoja*. Teorija integriše više elemenata: puteve koji predstavljaju eskalaciju kod djeteta ka težim imovinskim prekršajima i nasilju; razlike između djece u izloženosti riziku i faktorima promocije pri rođenju (i.e. pokretački faktori), a zatim tokom djetinjstva, adolescencije i rane odrasle dobi; razvoj akumulacije rizika i promotivnih faktora tokom vremena; odnos doza-odgovor (i.e. što je veći broj faktora rizika veća je vjerovatnoća da će pojedinci razviti delinkventna ponašanja) između broja faktora rizika/promocije i kasnije ozbiljne delinkvencije i nasilja; aditivni i kompenzacijski učinci promotivnih i rizičnih faktora (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Putanje su sukobljavanje s autoritetima prije dvanaeste godine života, koje počinje tvrdoglavim ponašanjem, prkosom kao drugim stadijem i izbjegavanjem autoriteta (e.g. izbjegavanje škole) kao treći stadiji; prikriveni put prije petnaeste godine započinje manjim prikrivenim nedozvoljenim ponašanjem, ima imovinsku štetu kao drugi stadiji, a umjerenu do ozbiljnu delinkvenciju kao treći stadiji; i otvorena putanja, koja započinje manjom agresijom, nastavlja

primjenom fizičkog nasilja kao drugi stadiji, te teži oblici nasilja kao treći stadiji (e.g. ubistvo, nanošenje tjelesnih ozljeda). Navedene putanje su hijerarhijske. Oni koji su napredovali do najozbiljnijih nedozvoljenih ponašanja su obično u ranijim fazama pokazali trajne karakteristike problema u ponašanju. Putanje nisu samo povezane s pojedincima, porodicom, školama i vršnjacima, već i naseljem/zajednicom u kojoj žive (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Postoje tri putanje eskalacije za razvoj kriminalnog ponašanja. Prva se pojavljuje do 12 godine. Započinje s tvrdoglavim ponašanjem djeteta i *konfliktom sa autoritetom*, odnosno izbjegavanjem autoriteta (e.g. bježanje od kuće, ostajanje budnim do kasnih sati). Druga je *prikrivenost*. Javlja se do 15 godine i započinje sa prikrivenim radnjama (e. g. učestalo laganje i krađe u prodavnici), nakon čega se razvija u oštećenje imovine, a potom u delinkventno ponašanje koje poprima dimenzije kriminala (e. g. krađa, trgovina drogom). Treća je *otvorenost*. Započinje sa minornim agresijama (e. g. učestale verbalne uvrede), nakon čega se razvija u fizičko nasilje, potom u teško nasilje (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Razvoj višestrukih puteva nije isključen. Moguće je da će eskalacije ponašanja biti i otvorene i sakrivene, ali su manje vjerovatnoće da će pojedinci tokom tajnog puta eskalirati u otvorenom putu (i. e. agresivni dječaci su posebno izloženi riziku počinjenja prikrivenih djela, dok dječaci koji sudjeluju u tajnim radnjama imaju manju vjerovatnoću da razviju agresivno ponašanje). Sukob s autoritetom svakako prethodi i/ili prati eskalacije u otvorenim ili prikrivenim nedozvoljenim ponašanjima. Kasno startanje pojave delinkventnog ponašanja dovodi do ozbiljnijih problema u ponašanju tokom razvojne putanje. Teorija je saglasna sa psihijatrijskim razvojnim saznanjima koja se odnose na razvoj problema u ponašanju i psihičkih poremećaja. Ova teorija koristi retrospektivne informacije prije sedme godine života, pa nije konzistentna/pouzdana (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Faktori rizika javljaju se prilikom rođenja, čak i u prednatalnoj fazi. Pojava se definira kao vjerovatno najranije izlaganje djece rizičnim faktorima. Nagomilavanje faktora rizika (i. e. kumulativnost) se može dogoditi tokom razvoja/godina. Naprimjer, faktori rizika pri rođenju mogu biti nizak IQ i negativna emocionalnosti, a mogu biti praćeni "novim" faktorima rizika koji se pojavljuju u ranom djetinjstvu, kao što su problemi u govoru, koji mogu biti praćeni drugim "novim" faktorima rizika koji se javljaju u srednjem/kasnom djetinjstvu. To mogu biti nedostatak/loše školske vještine i uspjeh. Tokom adolescencije novi faktori rizika mogu biti korištenje droga/alkohola ili viktimizacija. Faktori rizika se javljaju u porodici, vršnjacima, školi, susjedstvu i na poslu. Mogu se pojaviti u jednom životnom periodu i nestati ili nastaviti da postoje tokom drugog životnog perioda, čak i kada su vremenski ograničeni (e. g. zlostavljanje djece); mogu utjecati na vjerovatnost pojavljivanja teških krivičnih djela na kumulativni način. Faktori rizika povezani s delinkventnim ponašanjima otprilike su jednako podjeljeni: blizu rođenja - petnaest faktora rizika, u predškolskim godinama - dvanaest faktora rizika, u osnovnoškolskim godinama - osamnaest faktora rizika, te u srednjoškolskim i srednjim godinama – pet faktora rizika (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Najistaknutiji period rizika za djecu je predadolescentska dob. Rani nastanak problema u ponašanju i antisocijalnog ponašanja ne znači da će se oni zaista manifestirati u kasnijoj dobi, zbog čega je teorijski okvir razvoja delinkventnog ponašanja iznimno fleksibilan. Moguće je da se određeni faktori rizika primjenjuju za neke slučajeve, a na druge ne, pa je potrebno ispitati šablone rizika za različite kategorije pojedinaca (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

Pojava slučajeva problema delinkventnog ponašanja u odrasloj dobi se može objasniti kroz: nepostojanje ili ograničen broj faktora rizika u ranoj životnoj dobi; izlaganju faktorima rizika u kasnijoj dobi; i/ili akumulacijom faktora rizika s kasnim startom. Rani ili kasni početak delinkventnog ponašanja će biti slični jer će djeca biti izložena nakupljanju faktora, a ne nekom jedinstvenom riziku. Teorija se protivi stavu da pojedinac u ranoj fazi razvoja akumulira endogene pojedinačne faktore koji u kasnijoj fazi razvoja postaju egzogeni, odnosno odbacuje tezu da se određeni problemi internaliziraju u ranom djetinjstvu, pa se eksternaliziraju u kasnijim fazama (e. g. u školi, među vršnjacima). Pojedinačni faktori nastavljaju da se povećavaju nakon djetinjstva i stvaraju suštinsku proporciju svih poznatih faktora rizika nakon ranog djetinjstva.

Teorija smatra da je delinkventno ponašanje slično virusnom ponašanju. U epidemiologiji faktori su dihotomizirani i prisustvo svakog se nastavlja pojedinačno. Zbir faktora se komputira sa brojem poznatih faktora kojima je pojedinac izložen, te se dolazi do lažnih pozitivnih i lažnih negativnih faktora koji su elementarni za razumijevanje budućih rizika za svaki pojedinačni slučaj. Ono što teorija zagovara je odnos doza-odgovor (i. e. što je veći broj faktora rizika, veća je vjerovatnoća da će pojedinci razviti devijantna ponašanja) i koristi se za demonstraciju čitavog spektra indikatora problema u ponašanju (e. g. sociopatija, nasilničko ponašanje). Vrijedi spomenuti da faktori mogu opstati tokom vremena (i. e. kada roditelji konzumiraju droge), a neki mogu nestati odnosno biti potisnuti (e. g. izlaganje nasilju u porodici može nestati razvodom roditelja) (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008). Antisocijalna ponašanja dovode do manjih krivičnih djela, a ona do težih iza kojih se nalaze teški problem u ponašanju u djetinjstvu; to nije determinizam, već mogućnost.

Vjerovatno je da će prisustvo nekih faktora pokrenuti kaskadu drugih faktora. Naprimjer, konzumiranje cigareta tokom trudnoće može dovesti do lošeg funkcionisanja djeteta, lošeg uspjeha i motivacije u školi, što može dovesti do delinkventnog ponašanja. Teorija ne objašnjava kada i kako će faktori operirati u kaskadi sukcesivnih međusobno povezanih faktora. Promotivni i faktori rizika će biti prisutni od rođenja, ali i drugi faktori se mogu pojaviti tokom prvih dekada života i djelovati preventivno na pojedinca (Loeber, Slot i Stouthamer-Loeber, 2008).

3. DOBNO GRADIRANA TEORIJA NEFORMALNE SOCIJALNE KONTROLE

Teoriju dobno gradirane neformalne socijalne kontrole uspostavili su *Robert Sampson* i *John Laub* (1993); produžena je teorija socijalne kontrole¹ kroz životni tok. Koristili su hijerarhijske

¹ Teorija kontrole namjesto pitanja 'zašto ljudi čine zlo?' postavlja pitanje 'zašto ljudi ne čine zlo?'. Travis Hirschi navodi da veze pojedinaca sa društvom sprječavaju pojedince da čine krivična djela. Četiri elementa čine veze pojedinca sa društvom: (i) privrženost, (ii) uvjerenje, (iii) uključenost i (iv) posvećenost. Privrženost se odnosi na stepen vezanosti odnosno privrženosti sa roditeljima, školama i drugim pro društvenim institucijama. Uvjerenje se odnosi na pitanje da li pojedinac vjeruje u društvena pravila i zakone. Uključenost se odnosi na pitanje da li je pojedinac uključen u pro društvene aktivnosti, jer oni koji jesu imaju manje (slobodnog) vremena da počine krivična djela. Posvećenost odnosi na to da li su pojedinci posvećeni vrijednostima i ciljevima koji su propisani od strane društva. Društvo je uveliko organizovano oko konvencionalnog ponašanja sa podrškom i nagradama koje promoviraju takvo ponašanje. Što je jača povezanost pojedinca sa društvom manje je vjerovatno da će se osoba baviti kriminalnim radnjama; što je povezanost slabija, vjerovatnije je da će kriminalno ponašanje uslijediti.

linearne modele i kvalitativne intervjue s podskupinom muškaraca iz baze Glueck kako bi procijenili i opisali prekretnice tokom života. Uvidjeli su da socijalne veze mogu objasniti kriminalno ponašanje. Jačina veza s porodicom, školom i vršnjacima, kroz procese neformalne interakcije (e. g. interakcija sa vršnjacima) i odgoj (e. g. nadzor roditelja) može prevenirati kriminalno ponašanje, ali da nedovoljno objašnjava razvojne procese koji se odvijaju kroz životni tok.

Produžena je teorija socijalne kontrole, zasnovana na *društvenim vezama tokom životnog toka*. S obzirom na heterogenost u delinkvenciji odraslih osoba, koja se nije mogla predvidjeti od djetinjstva, snaga veza neke osobe prema društvenim institucijama (e. g. porodici) može utjecati na kriminalnu involviranost tokom životnog toka. Društvene veze koje proizlaze iz životnih događaja mogu objasniti kriminal, nezavisno od rizika iz ranog djetinjstva ili antisocijalnog ponašanja. Isticanjem društvenih veza i životnih prekretnica koje proizlaze iz popravnih domova/škola, braka, promjene mjesta stanovanja, zaposlenja i vojne službe nastoji se odgovoriti na pitanje: zašto počinitelji prestaju činiti krivična djela tokom životnog toka? Laub i Sampson (2003) zaključuju da navedne životne prekretnice odgovaraju na navedeno pitanje.

Laub i Sampson (2003) proširuju teoriju na šire situacione utjecaje, dinamiku porodice, odnosno na refleksije iskustava iz prošlosti. Životi su oblikovani višestrukim putanjama kroz životni tok, koje su povezane socijalnim i strukturalnim kontekstom i predstavljaju različite dimenzije životnih komponenti (e. g. porodica, karijera, zdravlje). Svi ljudi od početka imaju iste šanse da budu uključeni u delinkventno ponašanje, ali tokom dugotrajnih životnih putanja dešavaju se tačke preokreta/prelazi; to su kratkotrajni diskretni događaji (e. g. brak, promjena mjesta boravišta). Oni mogu postati životne prekretnice koje usmjeravaju putanju ili se prilagođavaju postojećem smjeru putanje, omogućavajući kontinuitet.

Varijabilnost dobi i kriminala između pojedinaca tokom životnog toka postoji, ali kriminal opada tokom vremena, čak i za najaktivnije počinitelje. *Agregatne dobno-kriminalne krivulje* (i. e. frekvencija kriminala postepeno raste u adolescenciji i opada ulaskom u odraslu dob) nisu odraz pojedinačnih dobno-kriminalnih putanja, jer postoje pojedinačne razlike u najučestalijoj dobno-kriminalnoj frekvenciji i dobi u kojoj odustaju od izvršenja krivičnih djela; i najozbiljniji počinitelji s izgrađenim kriminalnim karijerama iz baze podataka Glueckovih odustaju od kriminalnog ponašanja, ali u različitim životnim periodima i s različitom frekvencijom. Teorija odbacuje da se bilo kakve prognoze mogu vršiti u ranom djetinjstvu, jer nisu validne u kasnijim fazama životnog toka, već da se mogu shvatiti kroz međusobnu interakciju iskustva iz djetinjstva, adolescencije i odrasle dobi (Laub i Sampson, 2003).

Tačke preokreta/prekretnice su brak, vojska, odgojne ustanove, posao i promjene mjesta stanovanja; odnose na odustajanje od činjenja krivičnih djela. Druge institucije nisu ograničene da učestvuju u procesu. Kvalitativnim pristupom u analizi narativa ispitanika rasvijetljeni su mehanizmi odustajanja od kriminala; institucionalne ili strukturalne prekretnice u različitom stepenu uključuju: nove situacije koje "kidaju" prošlost od sadašnjosti; nove situacije koje pružaju i nadzor i praćenje, kao i nove mogućnosti socijalne podrške i rasta; nove situacije koje mijenjaju i strukturiraju rutinske aktivnosti; nove situacije koje pružaju priliku za transformaciju identiteta

Hirschijevo istraživanje je potvrdilo teoriju sa izuzetkom fokusa na uključenost. Otkrio je da uključenost u prodruštvene aktivnosti ne smanjuje mogućnost prestupanja, moguće zbog toga što ne oduzima toliko vremena za činjenje krivičnih djela (Hirschi, 1969).

(Laub i Sampson, 2003). Iako kognitivna transformacija utječe na neke počinitelje da odustanu od činjenja krivičnih djela, većina prestupnika odluči odustati kao odgovor na strukturalno inducirane tačke preokreta; one služe kao dugoročni katalizatori promjene. Kratkoročno ove institucije prekidaju i/ili zamjenjuju društvene i situacijske motivacije za izvršenje krivičnih djela, a dugoročno pojačavaju obaveze prema konformističkom ponašanju (Laub i Sampson, 2003).

Društvene promjene u okolišnim faktorima utječu na kriminalno ponašanje i mogu se prenositi kroz generacije (e. g. nedostatak podrške i nedostatak roditelja tokom odgoja). Promjene mogu biti pod utjecajem potreba/pohlepe za egzistencijom/novcem ili negacijama/izolacijama pravosudnog/društvenog sistema (i. e. da imaju ili usađuju vrijednosti djetetu da je svijet korumpiran i pravosudni sistem nesvrshodan, da se ne treba birati sredstvo da se izgradi karijera ili nabavi novac). Društvene promjene koje uspostavljaju pozitivnu rutinu u svakodnevnom životu identitetarno transformišu pojedinca, te dovode do odustajanja od kriminala (Laub i Sampson, 2003).

Upornost i odustajanje od činjenja krivičnih djela je mnogo više od slabljenja ili jačanja društvenih veza. Uloga pojedinca i motivacija je centralna u čitavom spektru kriminalnih šablona. Laub i Sampson za razliku od zastupnika *statične društvene kontrole* (e. g. Hirschi, Gottfredson) smatraju da motivacija za delinkventno ponašanje nije univerzalna, već promjenjiva. Pojedinač postaje motiviran uslijed strukturalnih konteksta - *situacionim izborom*. Razvoj kriminala u vezi je s konstantnom interakcijom između pojedinca i okoline, zajedno sa *faktorom slučajnosti*. Značajna heterogenost u kriminalu će postojati između pojedinaca, bez obzira koliko faktora se uzelo u obzir, pa je nemoguće prospektivno ispitivati teoriju, već retrospektivno (Laub i Sampson, 2003).

4. INTERAKCIONA TEORIJA

Interakcionu teoriju razvio je *Terence Thornberry* s ciljem da objasni uzorke i posljedice uključivanja u antisocijalna ponašanja. Delinkventno ponašanje je uzrokovano *slabim društvenim vezama i uključivanjem u delinkventne mreže* koje dodatno slabe prosocijalne veze i dublje povezuju pojedinca s delinkventnim mrežama/vrijednosnim sistemom. Antisocijalno ponašanje koje je teško i/ili dugotrajno može biti *rezultat recipročnih odnosa* s drugim subjektima. Uzroci delinkvencije mogu da variraju tokom razvoja između pojedinaca (i. e. uzroci će biti različiti u različitoj dobi), iako će procesi (e. g. veza s konvencionalnim društvom) biti isti, njihove manifestacije će biti drugačije, kao i različitost društvenih institucija (Thornberry, 1987).

Kontrolne i teorije učenja su neadekvatne za objašnjenja delinkvencije. Slabe veze s društvom ne objašnjavaju zašto pojedinci ne eksternaliziraju antisocijalno ponašanje, ali okruženje koje uči pojedinca antisocijalnom ponašanju može biti uzrok. Takvo okruženje predstavlja delinkventni vršnjaci/vrijednosti, uz mehanizme imitacije i pojačavanja,² ali i roditelji uslijed nestrukturiranih i nesuperviziranih odnosa. Uvjerjenja djece da je prihvatljivo ili da nije nemoralno učestvovati u delinkventnim ponašanjima povećava učešće djeteta u delinkventnom ponašanju kroz životni

² Diferencijalno pojačavanje je iskustveni i anticipirajući proces posljedica individualnog ponašanja. Pozitivno i negativno pojačanje mogu povećati mogućnost za pojavu kriminalnog ponašanja kroz nagrade ili kažnjavanje. Kriminalno ponašanje se može naučiti kroz *pozitivno* (nagrađivanje) i *negativno pojačavanje* (oduzimanje nagrade ili privilegija).

tok (Thornberry, 1987). Kada se delinkventno ponašanje, vrijednosti i veze pojave, slabe veze s konvencionalnim, dešava se alijenacija od porodice i škole.

Uzroci delinkvencije postati će *recipročni tokom vremena* (e. g. djeca koja imaju loše veze s roditeljima imati će loš uspjeh u školi koji udaljava djecu od roditelja). Delinkventno ponašanje nije ishod ranijih faktora rizika, već je ugrađeno u ukupnost međusobno pojačavajućih kauzalnih odnosa koji se razvijaju tokom vremena, a kreiraju putanje prema delinkvenciji ili od prolongiranog uključenja u delinkvenciju. Delinkventno ponašanje iz prošlosti je uvijek korelirano s budućim i nije samo ishod ranijih faktora rizika. Recipročni odnosi kreiraju različite putanje delinkvencije tokom životnog toka (Thornberry, 1987).

Između potpuno prosocijalnog i antisocijalnog pojedinca postoji raznolikost kriminalnih putanja, ali je početna vrijednost povezana s dvije strukturalne varijable: klasa i mjesto stanovanja. Djeca iz siromašnih porodica i/ili nepovoljnih mjesta za stanovanje imaju veću vjerovatnoću da imaju slabe veze i snažnu povezanost s delinkvencijom (Thornberry, 1987). Teorija je produžena na periode izvan djetinjstva i adolescencije. Antisocijalno ponašanje se može pojaviti u bilo kojoj dobi. U djetinjstvu započinje s individualnim predispozicijama (e. g. impulsivnost, negativne emocije), neučinkovitim roditeljstvom (e. g. loše afektivne veze s roditeljima, loša supervizija i disciplinovanje djeteta) i nepovoljnim okolišnim faktorima (e. g. siromaštvo, nezaposlenost i nepovoljno mjesto stanovanja) u recipročnom odnosu (e. g. temperament djeteta može utjecati na roditeljske vještine i obrnuto). Antisocijalno ponašanje koje se javlja ili postaje frekventnije tokom kasnog djetinjstva i rane adolescencije nastaje zbog okolišnih utjecaja, odnosno slabljenja društvenih veza, jačanja veza s delinkventnim vršnjacima i vrijednostima koji se recipročno razvijaju tokom vremena (Thornberry i Krohn, 2001; 2005).

Thornberry i Krohn (2005) su otkrili da postoje kasni starteri u kriminalnim karijerama (i. e. pojedinci koji započinju činiti krivična djela u kasnoj adolescenciji ili ranoj odrasloj dobi). Oni imaju individualne deficite (e. g. anksioznost, depresiju), smanjen ljudski kapital (e. g. nizak IQ). Ovi faktori nisu uočljivi u ranom djetinjstvu zbog kompenzacije koju nude stabilne i porodice koje podržavaju dijete, pogodno mjesto stanovanja u organizovanim zajednicama i kvalitetno školsko okruženje. Kada djeca postaju adolscenti i ulaze u fazu odrastanja, oni postepeno napuštaju prethodno navedene zaštitničke okoline. Tragajući za vlastitim identitetom ulaze u uloge uposlenika, partnera i roditelja. U potrazi se gubi prosocijalna zaštita, pa individualni deficiti dolaze na površinu, kreiraju stres/pritisak koji dovodi do korištenja droga, alkohola i kriminala.

Kontinuitet u kriminalu je vjerovatniji za one koji karijeru počinju ranije, ali samo u smislu upornosti i ranijeg započinjanja. Ranije započinjanje kriminalne karijere ima stabilne faktore delinkvencije (e. g. neefektivno roditeljstvo je stabilno kroz životni tok) i utječe na postojanost kriminala u starijoj dobi; to je *upornost*. Nezavisno od dobi u kojoj pojedinac započinje kriminalnu karijeru dvosmjerni procesi koji utječu na delinkvenciju će biti prisutni (i. e. delinkvencija uništava veze s porodicom, školom i prosocijalnim pojedincima, a zauzvrat utječe na delinkventno ponašanje). Kako se recipročne relacije povećavaju, uključivanje u kriminalno ponašanje će biti upornije (Thornberry i Krohn, 2001; 2005).

Diskontinuitet odnosno odustajanje se dešava na prelazu iz adolescencije u odraslu dob, jer delinkventni pojedinci imaju nove prilike da ostvare društvene veze koje mogu utjecati na ranije antisocijalne putanje. Radi se o razvijanju autonomije pojedinca (i. e. autonomija od porodice,

učestvovanje zakonitim aktivnostima) kroz povećanje veza s konvencionalnim društvom (e. g. uloge partnera, radnika). Kako pojedinac postaje uronjen u konvencionalne uloge manje su vjerovatnoće da će se povezati s devijantnim vršnjacima ili izlagati rizičnim ponašanjima. Prosocijalne mreže vezane za porodicu i posao se osnažuju, recipročno smanjujući antisocijalno ponašanje. Idealne putanje iz antisocijalnog u prosocijalno ponašanje ne postoje, a većina maloljetnika prolazi kroz adolescenciju s dovoljno ljudskog i socijalnog kapitala koje im pomažu da uđu u odraslu dob (i. e. brak ili poslovne vještine mogu započeti proces ulaska u odraslu dob i odstupanja od antisocijalnih ponašanja) (Thornberry i Krohn, 2001; 2005).

Međugeneracijski kontinuitet antisocijalnog ponašanja je prisutan. Djeca čiji roditelji su uključeni u delinkventno ponašanje imaju velike mogućnosti da postanu delinkventni. Pretpostavka interakcione teorije je da kauzalni delinkventni utjecaji, osobito prolongirani/dugotrajni/ozbiljni, imaju negativne posljedice na razvoj pojedinca i eventualno njegove/njene djece. Historija delinkvencije roditelja, nepovoljna okolina, strukturalni problemi (e.g. siromaštvo) utječu na depresiju, ekonomsko stanje, loše životne događaje i konflikte u porodici, dovodeći do *kaskade negativnih utjecaja* na razvoj djece i adolescenata; ometaju prelaze u odraslu dob, jer dovode do stresa i nepovoljnih prilika, odnosno dolazi do pojave transmisije antisocijalnog ponašanja s jedne generacije na drugu, iako to ne implicira da će neko biti predodređen za kriminalnu karijeru (Thornberry, 2009).

Maloljetnici koji ulaze u odraslu dob su loše pripremljeni za porodične uloge. Najčešće nastavljaju antisocijalno ponašanje kako bi ostali dio antisocijalnih društvenih mreža, te imaju manju vjerovatnoću da razviju prosocijalne veze. Kada dobiju dijete oni nastavljaju s antisocijalnim ponašanjem unutar porodice kroz učestale konflikte, ugrožavanja i loše roditeljske prakse koje uključuju slabe veze i smanjenu interakciju s djetetom, kao i nekonzistentnu superviziju, loše discipliniranje i u najekstremnijim slučajevima zlostavljanje djece. Takva djeca će imati veću vjerovatnoću da se ponašaju antisocijalno, a porodični faktori rizika smanjuju mogućnost ostvarivanja prosocijalnih veza izvan porodice (Thornberry, 2009).

Teorija koristi *model cikličnosti nasilja* kako bi objasnila recipročne i međugeneracijske procese. Delinkventni roditelji kreiraju strukturalno nepovoljnu okolinu i okolina kreira delinkvenciju, koja ponovo stvara delinkventnu djecu u narednoj generaciji. Loši stilovi roditeljstva (i. e. odgajanja) su posrednici između roditeljskog i dječjeg antisocijalnog ponašanja, ali ne predstavljaju sve faktore rizika međugeneracijske transmisije (Thornberry, 2009).

5. TEORIJA DUALNE TAKSONOMIJE

Teoriju dualne taksonomije razvila je *Terrie Moffitt*; objašnjava djelovanje na upornost kriminalnog ponašanja kroz životni tok, odnosno *kontinuitet i promjene* koje se pojavljuju. Moffittova je primjenila *taksonomski pristup* kako bi identificirala dva tipa delinkvenata koji se razlikuju na temelju dobno-kriminalne krivulje (Moffitt, 2006).

Prvi tip je *konzistentni kroz životni tok*. Karakteriziraju ga neuropsihološki deficiti u ranom djetinjstvu, mogu biti popraćeni manjkom ili nedostatkom kvalitetnih društvenih veza i interakcija. Rezultat toga su problemi u ponašanju (e. g. hiperaktivnost) čiji uzrok su problemi u porodici koji imaju interakciju sa okolinom, a čiji efekti se manifestuju u kasnijem razvoju

djeteta. Antisocijalno ponašanje je stabilno kroz životni tok ne zato što postoji cikličnost nasilja već zbog faktora rizika u djetinjstvu. Konzistentni kroz životni tok čine krivična djela od rane dobi i imaju kontinuitet tokom životnog toka, čine oko deset posto populacije, ali pedeset posto ukupnih krivičnih djela. Problematična djeca imaju veoma malo mogućnosti da se efektivno socijalizuju zbog velikih mogućnosti štetnih utjecaja koji dolaze od skrbnika. Negativne neuropsihološke disrupcije imaju negativnu interakciju s okolinom, koja ne mora biti kriminalna. Ovi neuropsihološki deficiti mogu biti biološki/naslijeđeni (e. g. poremećen nervni razvoj, konzumiranje toksina tokom trudnoće, genetske naslijeđne karakteristike) ili okolišni/stečeni (e. g. neadekvatna ishrana, loše roditeljstvo, zlostavljanje djeteta) (Moffitt, 2006).

Drugi tip je *limitiran u adolescenciji*. Karakterizira ga privremenost kriminalnog ponašanja koje se pojavljuje početkom rane adolescencije, naglo raste i naglo opada sa izlaskom iz adolescencije i ulaskom u odraslu dob. Uzrok ovoga su nedostaci biološke i socijalne zrelosti. Oni žele da budu kao odrasli, ali ne mogu ostvariti ciljeve na legitiman način. Caspi i Moffitt (1995) smatraju da ovu prazninu ispunjavaju kroz modeliranje konzistentnih kroz životni tok (s kojima dolaze u interakciju) jer ih doživljavaju kao odrasle osobe (i. e. nisu kontrolisani od roditelja, pa im ispunjavaju prazninu). Konzistentnih kroz životni tok imaju diskontinuitet kriminalnog ponašanja. Kod ovog tipa krivična djela su mnogo učestalija i traju do adolescencije. Moguće praznine u zrelosti rezultat su biološke zrelosti s produžetkom adolescencije; navedeni tip nastoji da spoji prazninu činjenjem krivičnih djela. Kako se praznina u zrelosti zatvara tokom vremena, poticaji za kriminalno ponašanje nestaju i zaustavljaju se samo u adolescenciji (i. e. koja traje dok osoba ne prestane činiti krivična djela). Moffitt drži da je moguće da odrasla dob za neke kohorte započinje nakon 25 godine života. Navedeni tip nema predispozicije za kriminalno ponašanje, kao što je historija kriminala u porodici, već ima prosocijalno ponašanje i veze. Kriminalno ponašanje rezultat je eksperimentisanja s delinkvencijom, čiji uzrok su društveni procesi (Moffitt, 2006).

Teorija pritiska/anomije³ ima ulogu u pretpostavci nedostatka zrelosti (Moffitt, 1993). Moffitt, međutim, naglašava da postoje i drugi tipovi kojima uzrok nije nedostatak zrelosti zbog kasnog puberteta ili ranog ulaska u uloge odraslih. Postoje pojedinci koji su uslijed patoloških osobina isključeni iz društvenih veza (e. g. porodice, vršnjaka) ili nemaju prilike da kroz modeliranje izvrše krivična djela, te oni pojedinci koji povremeno izvršavaju krivična djela kroz životni tok (Moffitt, 2006).

Glavni problem teorije nalazi se u dualnoj taksonomiji. Dodatna istraživanja su ukazala da teorija može biti unaprijeđena trećim tipom *niski hronični* koji čini krivična djela u manjim frekvencijama u odrasloj dobi, nezavisno od toga kada započinje činiti krivična djela. Iako se čini da oni odustaju od činjenja krivičnih djela ustvari imaju *isprekidanu putanju kriminalnog ponašanja kroz životni tok*. Navedeni tip se ne razlikuje od konzistentnog u započinjanju karijere u djetinjstvu (iako može započeti kasnije), ali se razlikuje u odrasloj dobi jer je patologija internalizirana (e. g. depresija, neuroticizam) (Moffitt i saradnici, 2002). Moguće je i da *produžetak adolescencije u odraslu dob* utječe na konzistentnost u činjenju krivičnih djela (Salvatore, Taniguchi i Welsh, 2012).

³ Teorije pritiska se interesiraju kako stresovi/napori doprinose činjenju krivičnih djela. Varijacije u izvorima napora čine razliku između teorija pritisaka. Neke teorije naglašavaju društvene i ekonomske strukture kao izvor napora, druge naglašavaju pojedince, dok neke naglašavaju organizaciju (Ignjatović, 2005).

6. INTEGRATIVNA VIŠESLOJNA KONTROLNA TEORIJA

Integrativnu višeslojnu kontrolnu teoriju uspostavio je *Marc LeBlanc* kako bi objasnio razvoj kriminalnog ponašanja, pojavu kriminalnih događaja i stope kriminaliteta u zajednici (LeBlanc, Ouimet i Tremblay, 1988). Ova teorija zasnovana je na kombinaciji kriminoloških teorija: socijalne kontrole i samokontrole,⁴ te teorijama etiketiranja,⁵ društvenog učenja⁶ i rutinskih aktivnosti.⁷ Ako se u bilo kojem trenutku pojavi slaba samokontrola prema drugim subjektima, učenje antisocijalnih rutinskih aktivnosti i modela, te ograničenje prosocijalnih u društvenim interakcijama, relacijama, uvjerenjima i osjećajima; postoji mnoštvo prilika da se izvrši krivično djelo, svakodnevne aktivnosti su antisocijalne, skrbništvo je slabo, onda će u većini slučajeva kriminalno ponašanje biti ishod. Stepene kontrole zajednice objašnjava korelate kriminalnog ponašanja i kontrole pojedinca čime se objašnjava razvoj kriminalnog ponašanja kroz životni tok (LeBlanc, 2009). Više međusobno povezanih nivoa analize/slojeva (i.e. individualni, okolišni, događajni) ima funkciju systemske kontrole kroz životni tok. U slojevima postoji kontinuitet i promjena čime se objašnjavaju promjene u delinkvenciji tokom životnog toka.

⁴ Teoriju samokontrole su razvili Michael Gottfredson i Travis Hirschi tvrdeći da su sve vrste kriminala uzrokovane slabom samokontrolom; a to je „individualna karakteristika relevantna za činjenje kriminala“. Prestupnici imaju slabu samokontrolu jer su „impulsivni, bezosjećajni, spremni da rizikuju, kratkovidni i neverbalni“. Samokontrola se utemeljuje tokom razvoja, u djetinjstvu. Nivo samokontrole povezan je sa odgojem, gdje loš odgoj rezultira slabom samokontrolom, a nivoi samokontrole su (relativno) stabilni tokom života nakon ranog djetinstva. Faktori samokontrole su (i) monitoring i supervizija, (ii) prepoznavanje antisocijalnog ponašanja, te (iii) srazmjerna, pravična i konzistentna sankcija. Ukoliko se roditelji ne uključe u devijantna djelovanja maloljetnika, onda će maloljetnici imati teškoće da razviju samokontrolu (Gottfredson i Hirschi, 1990).

⁵ Teorija etiketiranja tvrdi da se ljudi identificiraju i ponašaju onako kako ih drugi percipiraju i označe. Etiketirati nekoga kao devijantnog može dovesti do kontinuiteta lošeg ponašanja, opisivanje nekoga kao kriminalca može dovesti do toga da se drugi prema toj osobi ophode negativno iz čega proizlaze individualna djelovanja, u ovom slučaju kriminal (Ignjatović, 2005).

⁶ Sutherlandovu teoriju diferencijalne asocijacije (učenja) možemo pojednostaviti u devet esencijalnih kategorija. Prvo, kriminalno ponašanje je naučeno. Drugo, kriminalno ponašanje je naučeno interakcijom sa drugim ljudima u procesu komunikacije. Treće, glavni dio učenja kriminalnog ponašanja se dešava unutar intimnih (interpersonalnih) grupa. Četvrto, učenje kriminalnog ponašanja uključuje učenje tehnika, koje su ponekad veoma komplikovane, a ponekada veoma jednostavne, te učenje posebnog usmjeravanja motiva, nagona, racionalizacija i stavova. Peto, posebno usmjeravanje motiva i nagona je naučeno iz percepcija o različitim aspektima pravnog sistema kao (ne)pogodnim. Šesto, osoba postaje kriminalac kada on/a prihvata više pogodnih, nego nepogodnih posljedica kršenja zakona. Sedmo, diferencijalne asocijacije mogu varirati u učestalosti, trajanju, prioritetu i intenzitetu. Osmo, proces učenja kriminalnog ponašanja asocijativno sa kriminalnim i antikriminalnim obrascima uključuje sve mehanizme koji se mogu pronaći u bilo kojem drugom procesu učenja. Deveto, dok je kriminalno ponašanje izraz općih potreba i vrijednosti, nije opravdano tim općim potrebama i vrijednostima jer je i nekriminalno ponašanje također izraz istih potreba i vrijednosti.

⁷ Cohen i Felson (1979) su razvili strukturalnu teoriju koju su nazvali teorija rutinskih aktivnosti. Teorija objašnjava kako različite društvene promjene zajedno utječu na stope kriminaliteta. Teoretičari su tvrdili da se kriminal pojavljuje kada sljedeća tri elementa postoje u isto vrijeme na istom mjestu: prisustvo motiviranih prestupnika, nedostatak sposobnog čuvara i dostupnost prikladnih meta.

Konvencionalno ponašanje je onemogućeno zbog interakcije četiri kontrolna mehanizma: *snažne društvene veze; prosocijalnih modela; posjedovanja internih i eksternih ograničenja* (i. e. socijalna kontrola) i *brige za ljude koji ih okružuju* (i. e. samokontrola/alocentrizam). Ovi mehanizmi su pod utjecajem drugih egzogenih faktora koji utječu na njih. Snažne društvene veze (e. g. brak, škola) tokom života se razlikuju po značaju (i. e. djeca idu u školu, odrasli na posao), ali ljudi generalno ostaju najsnažniji prediktor onemogućavanja pojave kriminala kod pojedinca (e. g. snažna veza djeteta s roditeljima utječe na dijete da se ponaša konvencionalno, jer ne želi ugroziti navedenu vezu) (Schnupp, 2010).

Veza s društvenim institucijama (e. g. škola, posao) ima isti značaj. Snažne veze s prosocijalnim modelima (e. g. roditelji, vršnjaci) dovode do slabljenja veza s antisocijalnim modelima (e. g. nasilje na televiziji, nasilje u porodici, među vršnjacima, tokom rutinskih dnevnih aktivnosti). Ograničenja su zasnovana na teoriji etiketiranja, a mogu biti eksterna (i. e. značajna tokom djetinjstva i adolescencije): neformalna i formalna. Formalna su uspostavljena od zajednice (e. g. konzumiranje alkohola), dok neformalne uspostavljaju društvene mreže (e. g. kažnjavanje djeteta zbog nepoštovanja roditelja). Interna ograničenja (i. e. značajna tokom djetinjstva) zasnovana su na teoriji učenja i nalaze se unutar pojedinca, a uključuju savijest koja sprječava nastanak devijantnog ponašanja. Mehanizam samokontrole predstavlja razlike između pojedinaca. Pojedinci su od rođenja egocentrični, a tokom razvoja postaju alocentrični (i. e. brižni za druge ljude) s internaliziranim društvenim normama o očekivanjima, što uključuje razvoj kognicije, morala, društvenih veza, društvenog i afektivnog. Kontekstualni faktori mogu utjecati indirektno na pojavu devijantnosti: društveni status (e. g. okruženje, socioekonomski status i etničko/rasno porijeklo) i biološki kapacitet (e. g. centralni nervni sistem, testosteron) (Schnupp, 2010). Mehanizmi i kontekstualni faktori nisu međusobno isključivi, pa postoje recipročni, retroaktivni, indirektni i direktni utjecaji tokom životnog toka, a prethodno stečeni faktori rizika/otpornosti utječu na naredne. Interakcija između mehanizama i kontekstualnih faktora određuje nivo pojedinačne kontrole. Kontrolni mehanizmi posreduju između kontekstualnih faktora i devijantnosti, postoje recipročni odnosi između njih, izuzev prosocijalnih modela i ograničenja, kontrolni mehanizmi imaju direktan utjecaj na devijantnost te imaju retroaktivne efekte (Schnupp, 2010).

Kriminalnom ponašanju uvijek prethodi antisocijalno ponašanje. Faktori koji indirektno dovode do razvoja antisocijalnog ponašanja (i posljedično kriminalnog ponašanja) su biološki i okolišni. Okolišni faktori utječu na društvene veze i biološke mogućnosti kao što je temperament, a to utječe na samokontrolu. Bilo kakva promjena u društvenim vezama i samokontroli utječe na društveno učenje i ograničenja, što dovodi do antisocijalnog ponašanja, koje posljedično utječe na potencijalno kriminalno ponašanje; životni događaji su u vezi. Svaka promjena u životu se dešava kroz interakcije sa društvom i uz biološke procese. Etiketiranje od policije i pravosudnih organa utječe na ograničenja i dalje prestupanje (LeBlanc, 2009). Antisocijalno ponašanje se pojačava i *latentno/sakriveno* je ispod kriminalnog ponašanja. Pojedinaac može imati kriminalne putanje u obliku obrnutog slova „U“ koje se razlikuju između pojedinaca zbog različitog starta, odustajanja i frekvencije krivičnih djela tokom životnog toka. Mogu biti objašnjene razvojnim procesom kontrola, odnosno drugi slojevi izvan pojedinca mogu objasniti individualne razlike između kontinuiteta i promjena u ponašanju tokom životnog toka. Kvantitativne promjene operacionalizirane su kao povećanja ili smanjenja u mehanizmima, a kvalitativne uključuju prirodni prelazak iz jednog razvojnog stadija u drugi (e.g. izostanci u školi dovode do krađa) (Schnupp, 2010).

Kriminalna karijera započinje onda kada su kontrolni mehanizmi slabi, a nastavlja se kada su kontrolni mehanizmi unutar kontrolnog sistema stabilni. Odustajanje od kriminalnih karijera rezultat je osnaživanja kontrolnih mehanizama. Promjene nisu nužno mjerljive, već mogu biti rezultat kvalitativnih promjena. Kriminalna ponašanja su atraktivna, zbog čega se ponavljaju, ali ne nastaju zbog atraktivnosti. Ako kontrola ostaje ista i devijantno ponašanje se pojačava, kriminalno ponašanje se nastavlja, izuzev kada se individualni nivo samokontrole povećava. Samokontrola se može povećati tokom životnog toka, ali se povećava i samokontrola kod prosocijalnih pojedinaca, pa je ponovo samokontrola manja kod onih koji je u djetinjstvu nisu razvili, zbog čega je ona stabilna. Prilike koje pojedinac ima također utječu na vjerovatnoću uključivanja u devijantna ponašanja, a ovise od nivoa lične samokontrole (Schnupp, 2010). Kompleksnost antisocijalnih ponašanja se tokom životnog toka mijenja, a postoje tri meta-putanje: *upornost*, *prelaznost* i *uobičajenost*. Uporni/konzistentni počinitelji su iznimno ekstremni i najučestaliji u izvršenju sveukupnog, osobito nasilnog kriminala. Karakteriziraju ih loše društvene veze, slaba samokontrola, antisocijalno modeliranje i nizak stepen ograničenja. Uobičajeni počinitelji su prosječni adolescenti koji vrše mali broj krivičnih djela, najčešće lakša prestupanja. Karakteriziraju ih situacione aktivnosti, odnosno mogućnosti zbog kojih čine krivična djela. Prelazni/tranzicijski su oni koji se nalaze između prethodne dvije kategorije (LeBlanc, 2009).

7. TEORIJA SITUACIONE AKCIJE

Teoriju situacione akcije razvio je *Per-Olof Wikström* (2005, 2006) s ciljem da ispuni prazninu u nedostacima, fragmentiranim i loše integriranim teorijama kriminala. Zasnovana je na *mehanizmima*, njihovoj identifikaciji, kojima se objašnjava *kriminalno ponašanje kao moralna akcija/djelovanje*. Nastoji objasniti devijantna ponašanja kroz naglašavanje interakcija između pojedinca i okoline, te njenih promjena. Kriminal se ne razmatra iz moralističke perspektive (i. e. da li je zakon dobar ili loš, već *kako moralna pravila vode ljudske akcije*), niti nalazi da ljudi koji krše zakone su amoralni, već da njihove percepcije (i. e. informacije koje ljudi dobijaju iz osjetila) dobrog i lošeg se razlikuju od nekog zakona, ili razmišljaju o poštovanju pravila, ili nemaju samokontrolu.

Ljudi u osnovi djeluju u skladu s pravilima, jer je društveni red zasnovan na zajedničkim pravilima ponašanja. Ljudi odlučuju o svojim akcijama. Uzroci akcija su situacioni. Kriminal je moralna radnja. Zakoni su kodificirana moralna pravila, koja se krše kriminalom. Pojedinci čija moralna pravila korespondiraju s kodificiranim imaju manje šanse da izvrše krivična djela. Moralnost je vrijednosno zasnovano pravilo/a o tome šta je dobro, a šta loše. Zakon je samo jedan od mnogih setova moralnih pravila ponašanja koji služi za usmjeravanje ljudskih akcija. Lični interesi i racionalni izbori imaju značajnu ulogu, ali ne mogu objasniti kriminalno ponašanje ukoliko se ne posmatraju unutar kategorija moralnih pravila i konteksta (Wikström, 2006).

Teorija je zasnovana na četiri propozicije. Prve dvije propozicije predstavljaju situacioni model, a druge dvije socijalni model. Propozicije su: *akcija je ultimativni ishod procesa percepcije izbora; koji je iniciran i usmjeravan relevantnim aspektima interakcije osobe i okoline; proces socijalne i osobne selekcije stavlja određene ljude u određenu okolinu, te stvara interakciju između njih; kakvi ljudi i kakva okruženja/postavke će biti prisutne u određenom kontekstu (e. g. država, regija, grad) rezultat su historijskih procesa osobnih i socijalnih pojava* (Wikström, 2014).

Osnovne kategorije teorije su: *individua sa svim svojim sklonostima; postavke/okruženja (i. e. dio okruženja koji se osjetilima može direktno pristupiti) i njeni poticaji; situacija – definisana kao proces percepcije-izbora (i. e. izbor je formiranje namjere da se djeluje na ovaj ili onaj način) koji se pojavljuje uslijed interakcije osobe i okruženja – i akcije (i. e. fizičko kretanje)*. Kada osoba bude izložena određenom okruženju, pojavljuje se situacija koja podstiče i usmjerava akcije u zavisnosti od motivacije koju osoba iskustveno doživi (Wikström, 2014). Kada osoba sklona kriminalu bude izložena kriminogenom okruženju, kriminal postaje alternativna akcija. Razlike u krivičnim djelima između pojedinaca rezultat su različitih okruženja, te razlika u moralu i njegovom korespondiranju s različitim pravilima ponašanja, ali i sposobnostima za samokontrolu koja ovisi od dispozicionih funkcija (i. e. naslijeđena ili stečena karakteristika) i trenutnih utjecaja (e. g. nivo stresa). Koliko će okruženje biti kriminogeno ovisi od njegovih moralnih pravila (neka mogu utjecati na kršenje brojnih, a neka samo na rijetka pravila) u odnosu na prilike ili otpore koje okruženje pruža, ali i nivo podrške kojim se moralna norma osnažuje da krši konkretni zakon. Moralno pravilo je unutar i izvršava ga pojedinac kroz proces samokontrole. Moralna norma je unutar i izvršava je relevantan drugi kroz proces odvratanja, koji može biti manje ili više snažan. Percepcija je ono što povezuje pojedinca i okolinu. Izbor je ono što povezuje osobu s akcijama. Percepcija izbora je ključna za razumijevanje ljudskih akcija (Wikström, 2014).

Postoje situacioni faktori unutar percepcije izbora. To su mehanizmi: motivacije koja inicira proces akcije; moralni filter koji omogućava alternative akcije u odnosu na motivaciju; i kontrolira utjecaj procesa izbora kada postoji konflikt između pravila ponašanja u odnosu na percipirane alternative akciji. Motivacija je ishod interakcije između osobe i okruženja koja se definiše kao *ciljno usmjerena pažnja*. Postoje dva tipa motivacije: iskušenja (i. e. ishod interakcije onoga što osoba želi i prilika koje ima ili ishod interakcije obaveza koje osoba ima i prilika da ispuni te obaveze); i provokacije (i. e. neželjena spoljna uplitanja koja izazivaju ljutnju i ogorčenost prema percipiranom izvoru ili supstitutu). Ljudi se razlikuju po izvoru; to je posljedica kognitivno-emozivne funkcije i životnih iskustava. Određene motivacije uvijek su rezultat interakcije između pojedinačnog morala i percipiranih moralnih normi u određenom okruženju (Wikström, 2014).

Moralni angažman s moralnim kontekstom okruženja u odnosu na određenu motivaciju predstavlja *moralni filter*. Moralni filter je selektivna percepcija alternativnih akcija u odnosu na određenu motivaciju. Motivacije (iskkušenja i provokacije) koje osoba iskusi određuju koja moralna pravila i koje moralne norme u okruženju će imati utjecaj na kakvoću percepcija alternativnih akcija. Kada djeluje na određenu motivaciju, osobni moral i percipirane moralne norme u okruženju osnažuju ili slabe kršenje zakonom propisanih pravila ponašanja (i.e. ako osobni moral i percipirane moralne norme u okruženju osnažuju upotrebu nasilja, osoba će koristiti nasilje kao alternativu i obrnuto), a definišu se kao princip moralne korespondencije (Wikström, 2014).

Kriminal neće biti rezultat ako ga osoba ne percipira kao alternativnu akciju, jer proces izbora ne postoji (i. e. pojedinci ne biraju da ne izvrše krivična djela, jer takav izbor ne postoji). Kriminal može biti rezultat ako ga osoba percipira kao alternativni proces izbora. Ljudi u ovisnosti od situacije primjenjuju izborne procese: automatske ili promišljene. Oni u slučaju dugotrajnih ili prolongiranih sekvenci mogu biti između: promišljenih i naviknutih. Kod navika (i. e. izloženost

ponovljenim akcijama u određenim situacijama) ne postoji alternativa, odnosno alternativa je akcija kakva je uobičajena za osobu (i. e. da bi alternativa postojala ona mora biti izvorna), a ako je navika kriminalna, ishod će najčešće biti kriminalno ponašanje. Naviknuto ponašanje, međutim, može biti rezultat stresa i emocija u nepoznatim okruženjima. Kada osoba ima više alternativnih akcija u odgovoru na iskušenja i provokacije (i. e. motivacije) proces izbora je racionalan i namjeren (i. e. navika može biti iracionalana) (Wikström, 2014).

Ne postoje unaprijed određene alternativne akcije. Ljudi donose izbor najbolje opcije u konkretnom trenutku između alternativa koje percipiraju. Izbor nije lični interes pojedinca, već procjena šta je moralno uraditi u određenoj situaciji na temelju ličnog morala i percipiranih moralnih normi okruženja. Promišljanja pojedinca prilikom izbora mogu biti manje ili više složene, u zavisnosti koliko značaja osoba daje izboru i mogućim posljedicama izbora. Promišljeni izbori su najčešći u manje poznatim okolnostima ili pravilima ponašanja (Wikström, 2014).

Promišljanje nije slobodna volja pojedinca, jer nema predodređenih alternativa akciji i zbog ograničenja alternative koje pojedinac percipira. Zbog toga alternative akcije koje mogu ili ne moraju rezultirati kriminalom uvijek ovise od promišljanja i efikasnih kontrola u odnosu na pravila koja se mogu prekršiti akcijom. Kada osoba promišlja i postoji konflikt sa zakonom, kontrole će biti kriteriji ishoda. Kontrola je situacijski proces kojim osoba upravlja konflikt sa zakonom u skladu sa svojim izborom akcije u odnosu na određenu motivaciju. Proces kontrole odnosi se na: samokontrolu (i. e. proces kojim se osoba pridržava vlastitih moralnih pravila kada je u konfliktu s percipiranom moralnom normom okruženja) i odvratanje (i. e. proces percipiranog izvršavanja percipiranih moralnih normi kreiranjem straha ili zabrinutosti pomoću kojih se čovjek pridržava moralnih normi okruženja iako su u konfliktu s osobnim moralnim pravilima). Samokontrola (i. e. karakteristika osobe) utječe na postizanje saglasnosti sa sopstvenim moralnim pravilima, dok odvratanje onemogućava postizanje saglasnosti s moralnim normama u okruženju (i. e. karakteristike postavke) u kojoj postoji konflikt sa zakonom. Ako su moralne norme okruženja u konfliktu sa zakonom, intenzivno odvratanje povećava konflikt sa zakonom. Samokontrola zavisi od funkcija i učenja, a može biti oslabljena korištenjem droga, alkohola, uslijed stresa ili emocija. Okruženja koja ograničavaju moralne norme zavise od percipirane efikasnosti (in) direktnih pojačavanja u odnosu na objektivnu efikasnost (in) direktnih pojačavanja. Ako osoba ima snažnu samokontrolu pridržavati će se osobnog morala, a kada okruženja imaju snažno odvratanje osoba će pristati na moralne norme okruženja. Kontrole su, dakle, važne prilikom promišljanja osobe o izboru između alternative akcije (Wikström, 2014).

Uzroci kriminala su situacioni i mogu biti ispitivani putem procesa percepcije izbora, a socijalni uzroci (uzroci uzroka) kriminala mogu biti ispitani kroz procese pojave i selekcije. Pojava je nešto što postaje kako jeste, u ovome slučaju kriminogena okolina je društvena pojava, a kriminalne predispozicije su osobne sklonosti. Proces osobne i socijalne selekcije zbližava osobe sklone kriminalu i kriminogene okoline, kreirajući situacije koje motiviraju na kriminal. Radi se o interakciji osobe i okoline (Wikström, 2014). Kognitivno i učenje o moralu su ključni osobni procesi za objašnjenje nastanka kriminala. Kriminogena okruženja su zasnovana na moralnim normama i nivou (nedostatka) pojačavanja koji dovodi do kriminala u odnosu na prilike i stimulse. Socio-ekološki proces je (e. g. proces segregacije i njegovih posljedica) bazičan za objašnjavanje pojave određenih moralnih konteksta u određenom vremenu i prostoru. Socio-ekološki proces rezultat je političkih i ekonomskih konteksta, koji utječu na

moralno i kognitivno učenje. Teorija smatra da historijski procesi unutar određenog konteksta (e.g. grad) objašnjavaju kako određena različita okruženja stvorena od ljudi omogućavaju prilike i stimulse u određenom moralnom kontekstu i određenu raznolikost ljudi s određenim preferencama, osobnim moralnom i sposobnostima za samokontrolu. Određene konstelacije okruženja i ljudi unutar određenog konteksta postavljaju okvir za proces selekcije (i. e. socio-ekološki proces odgovoran za povezivanje određenih ljudi i određenih okruženja). Socijalnu selekciju predstavljaju socijalne sile koje zavise od sistema (ne)formalnih pravila i različite distribucije osobnih i institucionalnih resursa, a mogu ohrabriti ili prisiliti, ili obeshabriti, ili zabraniti određenim ljudima da učestvuju u određenim aktivnostima u određenom vremenu i prostoru. Osobna selekcija zasnovana je na izborima preference koje ljudi koriste u aktivnostima u određenom vremenu i prostoru unutar ograničenja socijalnih sila. Životni tok/iskustvo dovodi do određenih preferenci. Proces socijalne i osobne selekcije objašnjavaju zašto određena osoba učestvuje u određenim okruženjima (Wikström, 2014).

Teorija nastoji objasniti šta dovodi ljude do toga da razviju kriminalne predispozicije, šta dovodi okolinu da postane kriminogena i šta dovodi pojedince s kriminalnim predispozicijama da budu izloženi kriminogenim sredinama. Možemo objasniti kako se faktori rizika i otpornosti tokom životnog toka mogu pojaviti unutar promjena aktivnosti pojedinca, koji dovode do samoodabira (i. e. da li će osoba poduzeti određene akcije ili ne) i društvenog odabira (i. e. da li će poštovati društvena pravila i distribucije ili ne). Postoje dva tipa počinitelja prema ovoj teoriji: *habitualni*, određeni su kontekstom i situacijom u kojoj se nalaze; te *deliberativni* koji odlučuju na temelju "vaganja" između potencijalnih dobitaka i gubitaka od krivičnog djela. Odluka da se izvrši krivično djelo može biti donesena samo ukoliko je kriminal moguća radnja za akciju (Wikström, 2010).

8. TEORIJA RAZVOJNE SKLONOSTI

Teoriju razvojne sklonosti razvili su *Benjamin Lahey* i *Irwin Waldman* (2005) kako bi objasnili probleme u ponašanju i delinkvenciju mladih. Korekcija je teorije dualne taksonomije, negiranjem diobe počinitelja i predlaganjem kontinuiteta razvoja delinkventnog ponašanja (vidi Lahey i saradnici, 2016). Teorija razmatra *korelate genetike i okoline* na delinkventno ponašanje (Lahey i Waldman, 2005). Individualne razlike rezultat su nekoliko aspekata kognitivne sposobnosti i tri dimenzije socio-emocionalnih dispozicija koje utječu na vjerovatnost učenja antisocijalnog ponašanja kroz interakcije sa okolinom iz ranog djetinjstva. Antisocijalno ponašanje se *uči kroz procese oblikovanja, diferencijalnog pojačavanja i modeliranja* (više u Bandura, 1969; Patterson, DeBaryshe i Ramsey, 1989). Razlike između djece rezultat su okruženja koje uči dijete i individualnih razlika zasnovanih na predispozicijama koje ih čine manje ili više sposobnim da nauče antisocijalno ponašanje. Dispozicije izazivaju i odabiru dijete u različitim društvenim okruženjima i utječu na to kako različita djeca reaguju na isto okruženje. Četiri dispozicije samostalno doprinose razvoju antisocijalnog ponašanja, ali interakcije između dispozicija nisu isključene (Lahey i Waldman, 2005).

Antisocijalno ponašanje kod djece ili nedostatak istog može biti prisutno u kasnijim fazama životnog toka, ako je dijete: *prosocijalno* (i. e. tendencija da brine o dobrobiti drugih, da ih zadovolji i iskusi krivnju zbog lošeg postupanja), *negativno emotivno, brižno* i *ima niske kognitivne spo-*

sobnosti. Prosocijalnost je dimenzija temperamenta koju karakterizira pozitivan odnos prema drugim subjektima i empatija (i. e. mogućnost da se suoči i iskustveno dožive emocije drugog). Antisocijalno ponašanje se javlja kada postoji nedostatak prosocijalnih dimenzija. Odvažnost/smionost se odnosi na avanturistički duh mladih, karakterizira ga i hedonistički pristup ka rizičnim aktivnostima, savladavanje prepreka i radnje koje uznemiruju druge (e. g. buka). Djeca koja su odvažna imaju veći rizik jer je kriminalno ponašanje izazovno i zanimljivo, dok djeca koja nemaju karakteristike odvažnosti smatraju da je kriminalno ponašanje bespotrebno i kažnjivo.

Negativna emotivnost je sklonost da se iskuse negativne emocije veoma često, intenzivno i bez mnogo podražaja; uslijed podražaja i akumulacije frustracija može se pojaviti sklonost za antisocijalnošću (Rhee i saradnici 2016). Djeca s visokom negativnom emotivnošću reaguju frekventno i intenzivno na vanjske podražaje, frustracije i prijetnje – negativnom emotivnošću (e.g. vrištanjem). To zauzvrat stvara averzivnu interakciju s drugim i slabi mogućnost za adaptivnu socijalizaciju dječijeg ponašanja. Također, predstavlja osnovu za opoziciona i agresivna ponašanja, negativne emotivne odgovore na provokacije (e. g. dijete želi igračku od drugog djeteta), slabi odnos s vršnjacima i pojačava antisocijalno ponašanje; kroz negativna i pozitivna pojačavanja dijete uči antisocijalno ponašanje (Lahey i Waldman, 2005).

Individualne razlike u dispozicijama prosocijalnosti i brižnosti utječu na društveno učenje antisocijalnog ponašanja kroz izazvane društvene odgovore, utječući na *afektivnu valenciju podražaja*. Djeca koja se razlikuju u prosocijalnosti i brižnosti će u istim situacijama i posljedicama vlastitog ponašanja biti ili atraktivna i pozitivno pojačana ili neatraktivna i kažnjena. Djeca koja su iznimno prosocijalna, većinom potiču pozitivna socijalna ponašanja od odraslih i vršnjaka, ali ako uznemiravaju druge, prirodna reakcija je kažnjavanje od strane odraslih, što potiče krivnju i smanjuje vjerovatnoću budućeg antisocijalnog ponašanja. Ovakva djeca bolje reaguju na nagrade i pojačavanja koja utječu na adaptaciju ponašanja. Djeca sa smanjenom prosocijalnošću su manje motivirana da djeluju kako drugi zahtijevaju od njih, podstičući kontrolirane i restriktivne reakcije od odraslih. Djeca sa smanjenom prosocijalnošću nalaze da su društvene posljedice njihovog antisocijalnog ponašanja neutralne ili pojačane, jer je antisocijalno ponašanje – samopojačavanje. Djeca koja su visoko brižna ne izbjegavaju potencijalnu štetu, nalaze intenzivne i rizične situacije atraktivnim i nagrađujućim (e. g. krađa će biti izazovna za njih, dok će za nisko brižne biti kažnjiva, u smislu percepcije). Višestruki aspekti niskih kognitivnih sposobnosti (e. g. deficijentno funkcionisanje, deficijentni govor) su predispozicije antisocijalnog ponašanja (Lahey i Waldman, 2005).

9. INTEGRISANI KOGNITIVNI ANTISOCIJALNI POTENCIJAL

David Farrington (2005) je uspostavio teoriju Integrisanog kognitivnog antisocijalnog potencijala; integriše teorije društvenog učenja, anomalije, etiketiranja, racionalnog izbora⁸ s ciljem objašnjenja dugoročnih efekata faktora rizika, a razlikuje kauzalne i korelacijske faktore, te navodi značaj faktora otpornosti. Antisocijalni potencijal je potencijal osobe da antisocijalno djeluje uslijed odluka donesenih tokom života; a mogu dovesti do kriminalnog ponašanja.

⁸ Teorija racionalnog izbora razmatra granice ljudske racionalnosti smatrajući da su ljudi racionalna bića, pretpostavljajući da će počinitelji razmatrati koristi činjenja zločina i vagati ih nasuprot mogućih negativnih posljedica (Clarke i Cornish, 1985).

Prelazak iz antisocijalnog potencijala u antisocijalno ponašanje ovisi od *kognitivnih procesa* (e. g. razmišljanje, donošenje odluka) u kojima se razmatraju prilike i žrtve (Farrington, 2005). Svi ljudi se nalaze na kontinuumu od niskog do visokog antisocijalnog potencijala. Veoma mali broj ima visok antisocijalni potencijal, koji dovodi do kriminalnog ponašanja. Primarni faktori visokog antisocijalnog potencijala su ciljevi za materijalnim dobrima, status među bližnjima, uzbuđenja i seksualne satisfakcije. Navedeni faktori ovise od toga da li osoba može koristiti legitima sredstva da ostvari navedene ciljeve (i. e. niski prihodi, nezaposlenost roditelja i loš uspjeh u školi su antisocijalni potencijali; zbog nemogućnosti ostvarivanja materijalnih dobara u kasnijim fazama života dovode do kriminalnog ponašanja) (Farrington, 2005).

Apsolutni nivoi antisocijalnog potencijala variraju u ovisnosti od dobi pojedinca. Najsnažniji su tokom ulaska u pubertet jer se smanjuje utjecaj roditelja i povećava utjecaj vršnjaka. Veoma mali broj pojedinaca ima visoke nivoe antisocijalnog potencijala; obično mogu izvršiti veliki broj različitih krivičnih djela. Zbog toga Farrington ne govori o specijalizovanim počiniteljima, već prilagodljivim.

Farrington (2005) naglašava konzistentne međupojedinačne dugoročne razlike antisocijalnog potencijala koji se razlikuju od kratkoročnih unutarpojedinačnih varijacija u antisocijalnom ponašanju. *Dugotrajni potencijal* za antisocijalno ponašanje je *generalan* (i. e. traje tokom životnog toka), a *kratkoročni potencijal specifičan* (i. e. pojedinci sa visokom stopom antisocijalnog potencijala imaju mogućnost da izvrše bilo koje krivično djelo, ali kratkoročni potencijal pravi razlike u krivičnim djelima; pojavljuje se u kratkom periodu).

Dugotrajni antisocijalni potencijal rezultat je impulsivnosti, pritiska/anomije, modeliranja i socijalnog učenja (i. e. socijalizacije) te životnih događaja, dok je kratkoročni rezultat motivacije i situacionih faktora. Dugotrajni antisocijalni potencijal se može staviti na kontinuum od niskog ka visokom, može se pronaći kod malog broja ljudi u odnosu na populaciju, a distribucija je visoko iskrivljena. Dugotrajni antisocijalni potencijal dovodi do više različitih antisocijalnih/krivičnih djela, zbog čega ne dolazi do specijalizacije u vršenju krivičnih djela. Faktori rizika tokom životnog toka ostaju isti za različita krivična djela, ali situacioni utjecaji čine razliku. Moguće je da različiti faktori rizika postoje u različitoj dobi (Farrington, 2005).

Faktori koji dovode do visokog dugotrajnog antisocijalnog potencijala (e. g. status među bližnjima) dovode i do visokog antisocijalnog potencijala ako su izabrane kao jedna od dvije ili više alternativa. Potencijal odabiru ljudi koji imaju teškoće da zadovolje svoje potrebe na legitiman način; zavise od fizičkih mogućnosti i vještina. Dugotrajni antisocijalni potencijal zavisi i od privrženosti i socijalizacijskih procesa. Biti će nizak ukoliko roditelji učestalo i ravnomjerno nagrađuju dobro ponašanje (e. g. hvaljenjem) a kažnjavaju loše ponašanje (e. g. "hladnim" postupanjem prema djetetu). Djeca s niskom anksioznošću će biti slablje socijalizirana, jer nemaju brigu za kazne koje mogu dobiti od roditelja; ako nisu privržena prosocijalnim roditeljima imati će visok antisocijalni potencijal. Razorene porodice mogu dovesti do nedostatka privrženosti i socijalizacijskih procesa. Visok antisocijalni potencijal može biti i rezultat utjecaja antisocijalnih modela (e. g. roditelji sa kriminalnom prošlosti, antisocijalni vršnjaci, mjesta stanovanja s visokom stopom kriminaliteta). Visoko impulsivni ljudi imati će dugotrajni antisocijalni potencijal jer ne razmišljaju o posljedicama vlastitog ponašanja. Životni događaji utječu na smanjenje (e. g. brak, selidba iz mjesta s visokom stopom kriminaliteta) ili povećanje (e. g. razvod) antisocijalnog potencijala (Farrington, 2005).

Kratkoročni antisocijalni potencijal su razlike u pojedincima zbog kratkoročnih faktora (e. g. ljutnja, pijanstvo) ili uslijed poticaja vršnjaka. Kriminalne prilike i žrtve su pod utjecajem rutinskih aktivnosti. Susretanje s izazovnom prilikom ili žrtvom može dovesti do kratkoročnog povećanja u antisocijalnom potencijalu. Osoba će izvršiti krivično djelo u određenoj situaciji u zavisnosti od socijalnih faktora (e. g. pojačavanja od vršnjaka, partnera) i kognitivnih procesa koji uključuju subjektivnu korist i posljedice, uključujući situacione faktore (e. g. materijalna dobra), i vjerovatnoću da će posljedice nastupiti, te prethodno stečeni repertoar ponašanja. Osobe s niskim nivoom kratkoročnog antisocijalnog potencijala neće počinuti krivična djela čak i onda kada je to korisno za njih; racionalno prema njima. Osobe s visokim nivoom kratkoročnog antisocijalnog potencijala mogu utjecati na druge da izvrše krivična djela čak i kada to prema njima nije racionalno. Uslijed procesa učenja, osobe koje izvrše krivično djelo/a mogu imati promjene u dugotrajnom antisocijalnom potencijalu i kognitivnim procesima donošenja odluka, te povećanje antisocijalnog potencijala; osobito ako su posljedice pojačavanje (e. g. podrška vršnjaka, materijalna dobra) ili kazne (e. g. nepostojanje podrške od roditelja i pravne sankcije), te etiketiranja počinitelja (Farrington, 2005).

Dugotrajni antisocijalni potencijal rezultat je siromašnih porodica, loše socijalizacije, impulsivnosti, traženja izazova i niskog IQ-a. Kratkotrajni antisocijalni potencijal može biti pod utjecajem situacionih faktora, frustracije, ljutnje, dosade ili alkohola, koji utječu na pojedinca da donese odluke kakve ne bi donio u drugim situacijama. Kratkotrajni se može razviti u dugotrajni kao posljedica delinkventnog ponašanja. Ako je posljedica materijalna dobit, status i podrška od vršnjaka, ponašanje će se najvjerovatnije ponoviti, što nije slučaj ukoliko postoji neodobranje ili pravna sankcija (Farrington, 2005).

Antisocijalno ponašanje nije faktor rizika, jer nije uzrok kriminala, ali jeste prediktor kriminalnog ponašanja zbog činjenice da su ponašajne manifestacije antisocijalnog ponašanja dio kontinuiteta antisocijalnog potencijala, koji tokom vremena može postati kriminalno ponašanje. Antisocijalna ponašanja mogu biti korisna za identificiranja rizičnih grupa, ali ne i kauzalnih faktora potrebnih za intervencije. Nepromjenjive varijable (e. g. spol, etnicitet) su samo posrednici promjenjivih faktora rizika. Faktori rizika mogu biti uzroci, markeri rizika ili korelirani sa uzrocima. Najčešće će faktori rizika biti visoko korelirani, pa će biti teško uspostaviti uzroke između pojedinaca. Zbog toga je važno utvrditi kako faktori rizika imaju sekvencijalne ili interaktivne efekte na kriminalno ponašanje (Farrington, 2005).

Antisocijalni potencijal ima svoj vrhunac u adolescenciji zbog unutarnjih promjena u faktorima rizika koji utječu na dugotrajni antisocijalni potencijal (e. g. utjecaj roditelja slabi, a raste utjecaj vršnjaka). Delinkventno ponašanje zavisu od interakcije između pojedinaca s neposrednim nivoom antisocijalnog potencijala te okoline koja omogućava prilike i žrtve (Farrington, 2005). Individualni i socijalni faktori mogu prevenirati delinkventno ponašanje (e. g. starija dob dovodi do manje frustracije i impulsivnosti), kao i važni životni događaji. Životni događaji mogu smanjiti nivo antisocijalnog potencijala, smanjiti prilike za činenje krivičnih djela, jer se mijenjaju rutinske aktivnosti (e. g. interakcija s delinkventima se smanjuje), povećati neformalnu kontrolu od strane porodice i posla (e. g. posao ograničava slobodno vrijeme), promijeniti motivacije smanjenjem subjektivnih nagrada od kriminala (e. g. zatvor udaljava od porodice) (Farrington, 2005). Potrebno je kreirati modele za faktore rizika u različitim fazama/dobi/događajima životnog toka, ne u skladu sa situacijom, odnosno razlikama u krivičnim djelima. Pretpostavlja

se da roditelji imaju najznačajniji utjecaj na djecu, vršnjaci na adolescente i "bračni" partneri utjecaj na odrasle osobe.

Zaključak

Stotinu godina je proteklo od prvih empirijskih razmatranja kriminalnih trajektorija, a tek u posljednjim decenijama pojavila su se nastojanja da se omoguće objašnjenja delinkventnog ponašanja kroz životni tok; ovaj rad je nastojao da opiše navedena objašnjenja. Različite teorije životnog kursa kriminalnog ponašanja proširuju se i/ili integrišu tradicionalne kriminološke teorije, kao što su (samo)kontrola, anomija i učenje. Akumulacijom dosadašnjih spoznaja i njihovom adaptacijom na kriminalne putanje u određenoj dobi nastoji se objasniti razvoj i delinkvencija kroz životni tok na temelju egzaktnih podataka. Izložene teorije omogućile su uvid u razvoj kriminalnog i antisocijalnog ponašanja, rizičnih i faktora otpornosti u različitoj dobi, te efektima životnih događaja na trajektorije razvoja. Razvojne i teorije životnog toka se mogu prepoznati po objašnjavanju startanja, upornosti i odustajanja od kriminalnog ponašanja tokom životnog toka. Izložene teorije u velikoj mjeri prihvataju da je ljudsko ponašanje pod utjecajem socio-psiholoških faktora, dok manju ulogu imaju biološki faktori. Razlike između pojedinaca postoje, ali postoje slični životni obrasci u određenim fazama života/razvoja. Pridržavanje određenih obrazaca dio je (ne)formalnog društvenog odnosa i stanja koji su ključni za razvoj pojedinca.

Izložene teorije razvojne i kriminologije životnog toka jasno naglašavaju da razumijevanje delinkvencije i kriminalnih događaja kroz različite razvojne periode zahtjeva razmatranje mnoštvo faktora; teorije eksplicitno uključuju prediktore iz nekoliko klasičnih/neintegrisanih teorija, naglašavaju značaj međusobnih utjecaja kao što su recipročni efekti, životni događaji ili odnos pojedinac-okolina, te objašnjavaju neuropsihološke i društvene utjecaje. Prikazane teorije, u pojednostavljenom sadržaju, omogućavaju objašnjenja o stabilnosti i promjenama u ponašanju kroz životni tok, ali se razlikuju u tome da li ili ne: uključuju tipologiju počinitelja i omogućavaju etiologiju delinkvencije za svaki tip; objašnjavaju postepeni razvoj delinkventnog ponašanja; odnosno rano startanje, startanje tokom adolescencije ili kasni start kriminalne karijere; pokušavaju objasniti uzroke i posljedice delinkventnog ponašanja u odnosu na dob; razlike između pojedinaca i kod pojedinaca; utjecaje interakcije okoline i ličnih faktora ili društvenih struktura ili biopsiholoških efekata na razvoj delinkvencije kroz životni tok.

Literatura:

- Bandura, A. (1969). *Principles of behavior modification*. Holt, Rinehart & Winston.
- Blumstein, A., Cohen, J., Roth, J., i Visher, C. (1986). *Criminal Careers and Career Criminal* 1. National Academy Press.
- Clarke, R.V., i Cornish, D.B. (1985). Modeling offenders' decisions. U M. Tonry & N. Morris, *Crime and justice*. University of Chicago press.
- Farrington, D. P. (2005). The integrated cognitive antisocial potential (ICAP) theory (str. 73–92). U: Farrington (ur.). *Integrated developmental and life-course theories of offending*. Transaction Publishers.

- Farrington, D. P. i Welsh, B. C. (2003). Family-based Prevention of Offending. A Meta-analysis, *Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 36, 127–151.
- Gottfredson, M.R. i Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford University Press.
- Hirschi, T., i Gottfredson, M.R. (1995). Control theory and the life-course perspective. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 4(2), 131–142.
- Hirschi, T. i Gottfredson, M.R. (1983). Age and the explanation of crime. *American Journal of Sociology*, 89, 552–584.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency*. University of California Press.
- Ignjatović, Đ. (2005). *Kriminologija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lahey, B. B., i Waldman, I. D. (2005). A developmental model of the propensity to offend during childhood and adolescence. U: D. P. Farrington (ur.), *Integrated developmental and life-course theories of offending* (str. 15–50). Transaction.
- LeBlanc, M. (2009). The development of deviant behavior, its self-regulation. *Monatsschrift fur Kriminologie und Strafrechtsreform*, 92, 117–136.
- LeBlanc, M., Ouimet, M., i Tremblay, R. E. (1988). An integrative control theory of delinquent behavior: A validation 1976–1985. *Psychiatry*, 51, 164–176.
- Loeber, R. i Slot, N. W., i Stouthamer-Loeber, M. (2008). A cumulative developmental model of risk and promotive factors. U: R. Loeber, N. W. Slot, P. H. van der Laan, i M. Hoeve (ur.), *Tomorrow's Criminals: The Development of Child Delinquency and Effective Interventions* (str. 133–164). Burlington, VT: Ashgate.
- Moffitt, T. E. (2006). Life-course persistent versus adolescence-limited antisocial behavior. U: D. Cicchetti i D.J. Cohen (ur.), *Developmental Psychopathology* (str. 570-598). Wiley.
- Moffitt, T.E., Caspi, A., Harrington, H. i Milne, B.J., 2002. Males on the life-course-persistent and adolescence-limited antisocial pathways: follow-up at age 26 years. *Developmental Psychopathology*, 14, 1, 1-15.
- Patterson, G. R., DeBaryshe, B., i Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist*, 44, 329-335.
- Rhee, S. H., Friedman, N. P., Corley, R. P., Hewitt, J. K., Hink, L. K., Johnson, D. P., Smith Watts, A. K., Young, S. E., Robinson, J., Waldman, I. D. i Zahn-Waxler, C. (2016). An examination of the developmental propensity model of conduct problems. *Journal of Abnormal Psychology*, 125(4), 550–564.
- Laub, J.H. i Sampson, R.L. (2003). *Shared Beginnings, Divergent Lives*. Harvard University Press.
- Sampson, R. i Laub, J. (1993). *Crime in the Making: Pathways and turning points through life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Salvatore, C., Taniguchi, T., Welsh W.N. (2012). Is emerging adulthood influencing Moffitt's developmental taxonomy? Adding the "prolonged" adolescent offender. *Western Criminology Review*, 13, 1-15.
- Schnupp, R. (2010). LeBlanc, Marc: An Integrated Personal Control Theory of Deviant Behaviour. U: Cullen, F. i Wilcox, P. (ur.). *Encyclopedia of Criminological Theory* (str. 543-546). Sage.

- Thornberry, T. P., Freeman-Gallant, A., i Lovegrove, P. J. (2009). Intergenerational linkages in antisocial behavior. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 19, 80–93.
- Thornberry, T. P., i Krohn, M. D. (2005). Applying interactional theory to the explanation of continuity and change in antisocial behavior. U: D. P. Farrington (ur.), *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending* (str. 183–209). Transaction.
- Thornberry, T.P. i Krohn, M.D. (2001). The development of delinquency: an interactional perspective. In: White S.O. (ur.) *Handbook of youth and justice* (str.289-305). Plenum.
- Thornberry, T.P. (1997). Introduction: Some Advantages of Developmental and Life-Course Perspectives for the Study of Crime and Delinquency. U: T.P. Thornberr (ur.), *Developmental Theories of Crime and Delinquency: Advances in Criminology Theory*. Transaction Publishers.
- Thornberry, T.P. (1987). Toward an interactional theory of delinquency. 25 *Criminology*, 863-891.
- Wikström, P.O.H. (2014). Why crime happens: A situational action theory. U: G. Manzo (ur.). *Analytical Sociology* (str. 74-94). John Wiley & Sons.
- Wikström, P.O. (2010). Explaining Crime as Moral Action. U: S. Hitlin i S. Vaysey (ur.), *Handbook of the Sociology of Morality*. Springer.
- Wikström, P.O. (2006). Individuals, Settings and Acts of Crime. Situational Mechanisms and the Explanation of Crime. U: Wikström, P. O. i Sampson R. J. (ur.). *The Explanation of Crime: Context, Mechanisms and Development*. Cambridge University Press.
- Wikström, P.O. (2005). The Social Origins of Pathways in Crime. Towards a Developmental Ecological Action Theory of Crime Involvement and its Changes. U: D. P., Farrington (ur.): *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending*. Advances in Criminological Theory. Transaction.

**DEVELOPMENTAL AND LIFE-COURSE CRIMINOLOGY THEORY: A
LITERATURE REVIEW**

Review paper

Abstract

The paper reviews certain criminological life course theories. The theory of developmental pathways is based on specific trajectories that gradually, during development, lead to criminal behaviour. The age-graded theory of informal social control explains the influence of social institutions during the life course on the occurrence of criminal behaviour. The interactional theory finds that delinquency has its roots in weak social ties and delinquent networks; it is part of reciprocal continuous relationships during the life course. The dual taxonomy theory explains the continuity and changes in criminal careers and identifies two types of perpetrators. The integrative multi-layered control theory explains the development of criminal behaviour, events and crime rates through the integration of classical criminological theories. The situational action theory states that during development criminal behaviour is part of moral action. The developmental propensity theory considers the correlates of genetics and environment to delinquent behaviour. The integrated cognitive antisocial potential theory incorporates traditional criminological theories aiming to explain the unique potential for antisocial action that can lead to criminal behaviour during development.

Keywords: theory, development, life-course, criminology, developmental criminology

Podaci o autoru

Mirza Buljubašić je asistent na Katedri za kriminologiju, Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerziteta Sarajevo. E-mail: mbuljubasic@fkn.unsa.ba.

PRIKUPLJANJE OBAVIJESTI, ISPITIVANJE OSUMNJIČENIKA I POLIGRAFSKO ISPITIVANJE ZA POTREBE KAZNENOG POSTUPKA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 14. 4. 2021.
Prihvaćeno/Accepted: 5. 7. 2021.

Stjepan GLUŠČIĆ

Sažetak

Učestale normativne promjene koje se, u posljednjem desetljeću, u pravilu odvijaju u području prethodnog kaznenog postupka reflektiraju se na rad policije u području otkrivanja počinitelja kaznenog djela. U radu se ukazuje na njihov utjecaj. Jedna od, za policiju najznačajnijih promjena dogodila se 2008. godine kada je policiji onemogućeno prikupljanje obavijesti od osobe koja je stekla status osumnjičenika tijekom razjašnjavanja kaznenog djela. Takva osoba mora se ispitati po posebnim pravilima koja joj omogućavaju korištenje svih prava obrane u skladu sa načelom zabrane samooptuživanja. Ova promjena inicirala je pitanje, kojim se bavi ovaj rad, kako se to reflektira na poligrafsko ispitivanje koje provodi policija tijekom razjašnjavanja kaznenih djela.

Za provedeno istraživanje korišteni su sekundarni izvori podataka koji su prikupljeni iz policijskih spisa o kaznenim djelima za koja je poduzimano poligrafsko ispitivanje na području Republike Hrvatske tijekom 2017. - 2019. godine (tri godine), te podaci iz evidencija koje se vode za provedbu poligrafskog ispitivanja. Za potrebe rada analizirana su sva provedena poligrafska testiranja u navedenom periodu. Za potrebe ovog rada analizirane su sljedeće varijable: ukupno ispitano osoba, distribucija ispitanih osoba prema nadležnim policijskim upravama, rezultati provedenog ispitivanja, ukupan broj osoba nepodesnih za ispitivanje i kaznena djela kod kojih je provedeno ispitivanje.

Ključne riječi

poligrafsko ispitivanje, prikupljanje obavijesti, metode utvrđivanja istine, policijske ovlasti, kazneni postupak

UVOD

Poligrafsko ispitivanje u Republici Hrvatskoj normirano je Zakonom o policijskim poslovima i ovlastima¹ i dio je aktivnosti koje policija primjenjuje u svom radu vezanom za istraživanje i dokazivanje počinjenja kaznenih djela. Ukupnost ovih aktivnosti Zakon o policijskim poslovima i ovlastima naziva kriminalističko istraživanje², a Zakon o kaznenom postupku izvidi kaznenih djela³.

Poligrafska ispitivanja logički su povezana uz prikupljanje obavijesti koje provodi policija, a njihova namjena je provjera istinitosti prikupljenih obavijesti. Za prikupljanje obavijesti navodi se da je to jedna od najvažnijih radnji koje policija poduzima u istraživanju i dokazivanju kaznenog djela (Gluščić, 2011). Značajnost ove radnje proizlazi iz spoznaje da je ona u taktičkom i provedbenom smislu složena radnja jer se sastoji od više međusobno vremenski povezanih i ulančanih aktivnosti koje se odnose na pronalazak osoba kojima su poznate relevantne činjenice koje su vezane uz aktivnost koja se provodi (kazneno djelo), provedbu ispitivanja takve osobe sukladno pravilima za njeno ispitivanje, određivanje njezinog odnosa prema djelu, odnosno njena kategorizacija kao potencijalnog svjedoka, osumnjičenika odnosno oštećenika, te na kraju ocjena vjerodostojnosti i vrijednosti njezinog iskaza. (Gluščić i Veić, 2020).

Iz iskustva nam je poznato da je samo određenom broju osoba poznato ono što se dogodilo. Te osobe su oštećenik i žrtva⁴, svjedok očevidac i počinitelj kaznenog djela, osumnjičenik. Njima je poznata istina, konkretnog događaja, kaznenog djela, a tu istinu tijela kaznenog postupka nastoje utvrditi i utvrđuju cjelokupnom provedbom kaznenog postupka (Pavišić et al. 2006). Nasuprot istine je laž. Prema Bayeru (1982) istina se definira kao ono što jest (što postoji) ili ono što je bilo (postojalo). Laž predstavlja svjesno i namjerno iznošenje neistine. Ona je suprotnost istini. Od najranije poznatih sustava i metoda ispitivanja utemeljenih na

¹ Narodne novine broj: 76/09, 92/14, 70/19.

² Zakon o policijskim poslovima i ovlastima, Narodne novine broj: 76/09, 92/14, 70/19, članak 2. stavak 1. točka 7.

³ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 212/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 207. stavak 1.

⁴ Prema nešto starijim viktimoškim i kazneno pravnim teorijama pojam žrtve je prvenstveno razmatran u viktimoškom, a pojam oštećenik u kazneno pravnom smislu. Ove podjele gube na važnosti u zakonodavstvu Republike Hrvatske, prvenstveno kaznenom postupku zbog promjena koje su nastupile 2017. godine transponiranjem Direktive o uspostavi minimalnih standarda za prava, potporu i zaštitu žrtava kaznenih djela (2012/29/EU) u kazneni postupak Republike Hrvatske. Izmjenama Zakona o kaznenom postupku Republike Hrvatske od 27. 7. 2017. godine izvršene su značajne promjene u određivanju procesnog položaja i uloge žrtve u kaznenom postupku. Do ovih izmjena žrtva je svoju procesnu ulogu i prava ostvarivala kroz položaj oštećenika. Ovim izmjenama ona ima svoj samostalni procesni položaj i ulogu. Prema Zakonu o kaznenom postupku Republike Hrvatske, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 212/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 202. stavak 2. točka 11. i 12. žrtva kaznenog djela je fizička osoba koja je pretrpjela fizičke i duševne posljedice, imovinsku štetu ili bitnu povredu temeljnih prava i sloboda koji su izravna posljedica kaznenog djela. Žrtvom kaznenog djela smatraju se i bračni i izvanbračni drug, životni partner ili neformalni životni partner te potomak, a ako njih nema, predak, brat i sestra one osobe čija je smrt izravno prouzročena kaznenim djelom te osoba koju je ona na temelju zakona bila dužna uzdržavati, dok je oštećenik definiran kao žrtva kaznenog djela kao i pravna osoba na čiju je štetu kazneno djelo počinjeno koje sudjeluju u svojstvu oštećenika u postupku. Više o tome u Ljubanović et al. 2020. str. 59. i dalje.

neracionalnim dokazima, u pojedinim povijesnim stadijima i primjenom torture pa do danas razvijaju se različite metode i tehnike kojima se nastojalo i nastoji utvrditi da li osumnjičenik ali i drugi sudionici, govore istinu (Bayer, 1982a).

Metode kojima se nastoji otkriti da li neka osoba laže su brojne uz kontinuirana nastojanja otkrivanja novih i unapređenja postojećih metoda. Kao metode otkrivanja laži danas se koristi otkrivanje laži na temelju promatranja (verbalna i neverbalna komunikacija), metoda analize izjave ili iskaza, metoda Reality monitoring, snimanje moždanih aktivnosti, analiza stresa glasa, uporaba poligrafa i uporaba infracrvenog poligrafa (Bajić i Areh, 2015; Vrij, 2008, Damjanović i Ljubin Golub, 2009; Vrij et al. 2010; Perez-Rosas i drugi., 2015; Putzke i Scheinfeld, 2010; Johnston, 2016; Rusconi i Mitchener-Nissen 2013). Od navedenih metoda u Republici Hrvatskoj institucionalizirano se upotrebljava poligraf.

Prilikom poligrafskog ispitivanja koristi se indirektna, direktna i kombinirana metoda ispitivanja (Roso, 1996., Šuperina i Gluščić, 2006. a, Bajić i Areh, 2015). Indirektna metoda se temelji na testu vrhunca napetosti (engl. *POT – Peak of Tension Test*). Direktna metoda se temelji na testu kontrolnih pitanja (engl. *CQT – Control Question Test*). Ova metoda ima i tzv. japansku verziju koja koristi test poznavanja kritičnih činjenica (engl. *CIT – Concealed Information Test*), koji se ranije nazivao GKT – Guilty Knowledge test (Grgurić, Pavlović., 2011., Bojanić, 2011).

Metoda vrhunca napetosti temelji se na pretpostavci da samo ispitanik ima bitna znanja koja nema neka druga osoba. Metoda kontrolnih pitanja temelji se na postavljanju jasnih pitanja o okolnostima djela koje se istražuje zajedno sa drugim irelevantnim pitanjima. Kao dopuna se ovdje koristi i kontrolno pitanje kojim se želi dobiti reakcija na lažne odgovore ispitanika koji se očekuju tijekom ispitivanja. Zajedničko ovim metodama je nastojanje da se kod ispitanika potakne reakcija kojom će poligrafski ispitivač zaključiti da postoji određeno odstupanje, specifična informacija koja zahtjeva daljnje postupanje policije ili ga isključuje (Roso, 1996., Šuperina i Gluščić., 2006 b., Bojanić, 2011⁵).

U cjelokupnom postupku otkrivanja i dokazivanja počinjenja kaznenog djela značajno mjesto ima sam počinitelj kaznenog djela i tijela postupka se kroz svoje aktivnosti usmjeravaju upravo prema njemu ne bi li primjenom različitih mjera i radnji, u kojim i on aktivno sudjeluje, pribavili dokaze koji će ga osumnjičiti. Cilj policijskih (i državno odvjetničkih) aktivnosti je pronaći počinitelja i dovoljno dokaza za pokretanje i vođenje kaznenog postupka, pa je potrebno istaknuti i značajne promjene koje su u zakonodavnom okviru prihvaćene u vezi postupanja prema osumnjičeniku, prvenstveno njegovom ispitivanju, a vezane su uz transponiranje direktiva Europske unije u pravni sustav Republike Hrvatske. Ove Direktive usmjerene su na djelotvorno ostvarivanje prava obrane osumnjičenika i u najranijim stadijima postupka (izvidima) te su vezane uz temeljnu pretpostavku o nedužnosti i privilegiju protiv samooptuživanja⁶.

Republika Hrvatska kao članica Europske unije, sukladno Lisabonskom ugovoru, ima obvezu

⁵ Bojanić posebno navodi i načine postavljanja testova što ovisi o provjeri istinitosti iskaza određene osobe (žrtva, svjedok, osumnjičenik) kao i mogućim pogreškama koje se javljaju kod ispitivanja putem poligrafa. Više o tome vidi Bojanić, N.: Primijenjena forenzika, Sarajevo, 2011., str. 185. – 200.

⁶ U Hrvatskoj privilegija protiv samooptuživanja normiran je u Ustavu i Zakonu o kaznenom postupku. Ovo načelo, privilegij nije normiran u Europskoj konvenciji o ljudskim pravima, ali ga je Europski sud za ljudska prava utemeljio na načelu pravičnog postupka i pretpostavci nedužnosti.

kontinuiranog usklađivanja kaznenog procesnog prava s pravom Europske Unije.⁷ Proces usklađivanja odvija se kroz transponiranje direktiva kojima se nastoji standardizirati nacionalna kazneno procesna pravila i uspostaviti određene zajedničke standarde kojima se uređuju temeljna prava osumnjičenika u kaznenom postupku u državama članicama. Navedena standardizacija i prava normira su Direktivama Europskog parlamenta i Vijeća Europe⁸.

Transponiranje Direktive⁹ Europskog parlamenta i Vijeća o pravu na pristup odvjetniku u kaznenom postupku i u postupku na temelju europskog uhidbenog naloga te o pravu na obavješćivanje treće strane u slučaju oduzimanja slobode i na komunikaciju s trećim osobama i konzularnim tijelima u Zakon o kaznenom postupku¹⁰ je suštinski promijenila odredbe o prikupljanju obavijesti od osumnjičenika na način da više nije moguće sa osumnjičenikom razgovarati izvan propisanih formi ispitivanja. Direktiva se primjenjuje na osumnjičene (ili optužene) osobe u kaznenom postupku od trenutka kada su ih nadležna tijela države članice putem službene obavijesti ili na drugi način upozorila na to da su osumnjičeni ili optuženi za počinjenje kaznenog djela te neovisno o tome je li im oduzeta sloboda ili ne¹¹.

Direktiva, između ostalog normira trenutak kad se ostvaruje pravo na pristup odvjetniku kao i sadržaj (obuhvat) prava na pristup odvjetniku. Tako se pravo na pristup odvjetniku u kaznenom postupku ostvaruje na način da osumnjičeni ili optužene osobe imaju to pravo i to u trenutku

⁷ Pojedini teoretičari u Republici Hrvatskoj ove aktivnosti nazivaju europeizacijom kaznenog postupka. O tome vidi Đurđević, Z. (2011). *Suvremeni razvoj hrvatskog kaznenog procesnog prava s posebnim osvrtom na novelu ZKP iz 2011.* Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, 18:2, str. 311-357, i Đurđević, Z. (2013). *Rekonstrukcija, judicijalizacija, konstitucionalizacija, europeizacija hrvatskog kaznenog postupka V. novelom ZKP/01: prvi dio?*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, 20:2, str. 315-362., Vidi Roadmap with a view to fostering protection of suspected and accused persons in criminal proceedings, Brussels, 1 July 2009, document No. 11457/09, DROIPE 53, COPEN 120. <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2011457%202009%20INIT>, pristupljeno 19. 8. 2019.

⁸ Direktiva 2010/64/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 20. listopada 2010. o pravu na tumačenje i prevođenje u kaznenim postupcima (SL L 280, 26. 10. 2010.), Direktiva 2012/13/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 22. svibnja 2012. o pravu na informaciju u kaznenom postupku (SL L 142, 1. 6. 2012.), Direktiva 2012/29/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 25. listopada 2012. o uspostavi minimalnih standarda za prava, potporu i zaštitu žrtava kaznenih djela te o zamjeni Okvirne odluke Vijeća 2001/220/PUP (SL L 315, 14. 11. 2012.), Direktiva 2013/48/EU Europskog parlamenta i Vijeća od 22. listopada 2013. o pravu na pristup odvjetniku u kaznenom postupku i u postupku na temelju europskog uhidbenog naloga te o pravu na obavješćivanje treće strane u slučaju oduzimanja slobode i na komunikaciju s trećim osobama i konzularnim tijelima (SL L 294, 6. 11. 2013.), Direktiva (EU) 2016/343 Europskog parlamenta i Vijeća od 9. ožujka 2016. o jačanju određenih vidova pretpostavke nedužnosti i prava sudjelovati na raspravi i u kaznenom postupku (službeni list Europske unije L65/1) i Direktiva (EU) 2016/1919 Europskog parlamenta i Vijeća od 26. listopada 2016. o pravnoj pomoći za osumnjičene i okrivljenike u kaznenom postupku i za tražene osobe u postupku na temelju europskog uhidbenog naloga (SL L 297, 4.11.2016.).

⁹ 2013/48/EU od 22. listopada 2013 (SL L 294, 6. 11. 2013.).

¹⁰ Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/1, 70/17, 12 6/19 (od 27.07.2017. godine).

¹¹ Članak 2. stavak 1.–3. Direktive 2013/48/EU od 22. listopada 2013 (SL L 294, 6. 11. 2013.), dostupno na <https://eur-lex.europa.eu>

i na način koji im omogućavaju praktično i učinkovito ostvarivanje prava obrane. Pravo na pristup odvjetniku ostvaruje se u najranijem trenutku koji zahtijeva prisutnost odvjetnika, što znači i prije ispitivanja od strane policije (ili drugog tijela zaduženog za provedbu zakona ili pravosudnog tijela) kao i kod izvršenja istražne radnje ili radnje prikupljanja dokaza¹². Uz navedeno, definira se i ispitivanje, odnosno što se ne podrazumijeva pod ispitivanjem¹³, a što je za policijsko postupanje izuzetno značajno. Iz odredbi Direktive proizlazi da nije dopušteno od osumnjičenika prikupljati obavijesti jer je to i u suprotnosti privilegijem protiv samooptuživanja¹⁴.

Direktiva se primjenjuje i na osumnjičenike (ili optuženike) od trenutka kada ih nadležna tijela države članice putem službene obavijesti ili na drugi način upozore na to da su osumnjičeni ili optuženi za počinjenje kaznenog djela te neovisno o tome je li im oduzeta sloboda ili ne. Za stjecanje statusa osumnjičenika u kaznenom postupku nije potrebno prethodno postojanje formalne optužbe. Ovim se određuje tzv. materijalni pojam osumnjičenika i kao takav i definira u Zakonu o kaznenom postupku. Do transponiranja ove Direktive u kazneni postupak Republike Hrvatske prevladavalo je postupanje prema osumnjičenike u formalnom smislu. Zakon o kaznenom postupku¹⁵ definira osumnjičenika kao osobu u odnosu na koju postoje osnove sumnje da je počinila kazneno djelo i protiv koje policija ili državno odvjetništvo poduzimaju radnje radi razjašnjenja te sumnje. Uz pojam osumnjičenika u materijalnom smislu vezuje se i pojam optužbe u materijalnom smislu (Krapac 2014.a). Europski sud za ljudska prava je kroz niz svojih odluka vezanih uz tumačenje prava na pravični postupak prema Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda¹⁶ zauzeo stajalište kojim prihvaća materijalni, a ne formalni pojam optužbe te da je optužba u osnovi službena obavijest koja se daje pojedincu od strane vlasti u kojoj se tvrdi da je počinjeno kazneno djelo, ali to su i druge mjere ili radnje kojima se konstituiraju optužba ako impliciraju da je osoba djelo počinila ili kojima supstancijalno pogoršavaju situaciju te osobe. (Ljubanović et al. 2020). Navedeno je suštinski povezano uz priznavanje prava obrane u najranijim stadijima postupka pa se reflektira i na pitanje poligrafskog ispitivanja. Odnosno, da li se u svjetlu direktive osumnjičenici mogu ispitivati putem poligrafa.

¹² Članak 3. stavak 1. i 2. Direktive 2013/48/EU od 22. listopada 2013 (SL L 294, 6. 11. 2013.).

¹³ Uvodna odredba 20 Direktive 2013/48/EU od 22. listopada 2013 (SL L 294, 6. 11. 2013.).

¹⁴ Standardi navedeni u Direktivama razvijeni su i kroz presude Europskog suda za ljudska prava. Za svaki od standarda koji „normira“ pojedina Direktiva u praksi Europskog suda za ljudska prava postoje i recentne odluke. Tako se kao primjer odluka za pojedinu direktivu mogu navesti: a) za pravo na pristup odvjetniku: Salduz protiv Turske; Panovits protiv Cipra; Dvorski protiv Hrvatske; AT protiv Luksemburga i Jemeljanovs protiv Latvije, b) za pravo na informiranje: Edwards protiv Ujedinjenog Kraljevstva; Mattoccia protiv Italije; Garcia Alva protiv Njemačke; Navone i drugi protiv Monaka te za ranije usvojenu direktivu o pravu na prevođenje i tumačenje odluke u predmetima: Luedicke, Belkacem i Koç protiv Njemačke; Kamasinski protiv Austrije; Cuscani protiv Ujedinjenog Kraljevstva; Diallo protiv Švedske i Baytar protiv Turske. Za presude protiv Republike Hrvatske vidi: Krapac, D. i drugi, Presude Europskog suda za ljudska prava protiv Republike Hrvatske u kaznenim stvarima, Sveučilišne u Zagrebu, Pravni fakultet, Zagreb, 2013.

¹⁵ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 202. stavak 2. točka 1., definira pojam osumnjičenika, a članak 208. a normira njegovo ispitivanje.

¹⁶ Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, Narodne novine – Međunarodni ugovori broj: 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10, normira pravo na pravični postupak u članku 6.

O utjecaju direktiva Europske Unije na hrvatsko zakonodavstvo u kratkom vremenu napisan je značajan broj radova. Također i o poligrafskom ispitivanju kao i prikupljanju obavijesti ali navedena tema i njihov odnos prema mišljenju autora ne gube na značaju posebice što se pitanje uporabe poligrafa kontinuirano preispituje u svjetlu novih istraživanja i saznanja na različitim područjima znanosti (psihologije, komunikologije, prava, tehničkih znanosti) i preispitivanja metode u svjetlu novih teorija o znanstvenim dokazima u kaznenom postupku te pomirenja različitih prava i ideja koja se povodom istraživanja kaznenog djela javljaju. Naravno, to su i nova pravila zaštite prava osumnjičenika i postupaka njegova ispitivanja za potrebe kaznenog postupka.

2. UPORABA POLIGRAFA U EUROPI I NEKA PITANJA DOPUŠTENOSTI NJEGOVE UPORABE

U Hrvatskoj, Zakon o kaznenom postupku¹⁷ potpuno i precizno normira ispitivanje osumnjičenika. To ispitivanje je usmeno i neposredno bez korištenja pomoćnih uređaja kojima bi se saznali odgovori ili dobili odgovori od osumnjičenika. Stoga se može zaključiti da prema postojećim odredbama ispitivanja osumnjičenika putem poligrafa nije dopušteno. Dopušteno je ispitivati, uz druge obveze i pravila, osobe koje nisu u statusu osumnjičenika. Od osumnjičenika se mogu oduzimati predmeti, može ga se pretražiti, može ga se podvrgnuti vještačenju, od njega se mogu uzimati biološki uzorci radi vještačenja, ali se ne može niti smije ni na koji način utjecati na njegovo iskazivanje. Ono mora biti dobrovoljno i potpuno slobodno (Krapac 2014.b). Zakon u normativnom izričaju ne poznaje mogućnost takvog ispitivanja niti u slučajevima kad na takvom ispitivanju inzistira okrivljenik i/ili njegov branitelj.

Iako rezultat poligrafskog ispitivanja nije dokaz, ako poligrafist zaključi da postoje pozitivne reakcije na pitanja koja ukazuju na ispitanikovu „krivnju“ ili neistinitost danih iskaza, posljedice su značajne¹⁸. One u pravilu za sobom povlače daljnje policijsko postupanje koje je usmjereno ka dokazivanju te „krivnje“ i/ili provjeru razloga i sadržaja neistinitih iskaza. Za primjer navedenih posljedica navodimo presudu Europskog suda za ljudska prava¹⁹. U navedenom predmetu radilo se o tužbi zbog neučinkovite istrage povodom silovanja tužiteljice. Po okončanju istraživanja nije identificiran počinitelj i nije pokrenut postupak.

Policija je, istražujući kazneno djelo u dogovoru i sa nalogima državnog odvjetništva, između ostalog provodila i poligrafska ispitivanja, kojima je podvrgla samu tužiteljicu, ali i druge osobe koje bi mogle imati određena saznanja o kaznenom djelu. Između navedenih osoba poligrafskom ispitivanju podvrgnuta je osoba R koja je porekla bilo kakvu uključenost u silovanje. Poligrafski ispitivač je zaključio da ispitana osoba R ima određena inkriminirajuća saznanja („guilty knowledge“)²⁰ u vezi djela, te da nije bila iskrena u iskazivanju²¹. Europski

¹⁷ Vidi članak 208.a Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19.

¹⁸ Za raspravu o pravnim posljedicama poligrafskog ispitivanja u Bosni i Hercegovini usporedi Bojanić, N.: Primijenjena forenzika, Sarajevo, 2011., str. 187.- 192.

¹⁹ Presuda u predmetu Tyagunova protiv Rusije od 17/12/2012. dostupna na

²⁰ „Guilty knowledge“ su saznanja koja o određenom kaznenom djelu mogu imati samo policija ili počinitelj kaznenog djela. U kriminalistici se to vezuje uz tzv. tajnu mjesta događaja.

²¹ Paragraf 32. Odluke Europskog suda za ljudska prava u predmetu Tyagunova protiv Rusije, dostupna na <http://hudoc.echr.coe.int>

sud za ljudska prava je zaključio kako je tijekom istrage bilo značajnih propusta te da istraga nije bila učinkovita, a među (brojnim drugim) razlozima za takav zaključak²² navodi se i da nije bilo nastavka postupanja utemeljenih na rezultatima poligrafskog ispitivanja tijekom kojih je ispitanik R imao inkriminirajuća saznanja („guilty knowledge“) o kaznenom djelu silovanja.

Primjena poligrafa u Europi kreće se od potpune zabrane njegova korištenja, pa do značajnog prihvaćanja i redovitog korištenja. Prema Canter i Žukaskiene (2017.) poligraf se za potrebe kaznenog postupka ne smije koristiti u Španjolskoj, Danskoj, Švicarskoj, a napuštena je njegova uporaba u Njemačkoj²³. Korištenje poligrafa u pojedinim državama Europe ograničeno je na pojedina kaznena djela. Tako se u Švedskoj koristio u nekoliko slučajeva zlostavljanja djece. U Norveškoj se koristi, slično kao i u Hrvatskoj, u predkaznenom stadiju postupanja. U Finskoj se koristi vrlo često i redovito kad se istražuju kaznena djela ubojstava ili seksualnih delikata sa ciljem kako bi se njegovim korištenjem dobile smjernice za istraživanje. Meijer i Verschuere (2008) navode da se u Belgiji, kao i u Finskoj poligraf koristi redovito, dok se u Nizozemskoj i u Ujedinjenom Kraljevstvu koristi prilikom istraživanja seksualnih delikata. U Bosni i Hercegovini, Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj poligraf se koristi u izvidima kaznenih djela ali ne kao dokaz pred sudom.

Oko pitanja dopuštenost i etičnost korištenja poligrafskog ispitivanja za potrebe kaznenog postupka u domaćoj i stranoj literaturi postoji značajan broj radova kao i adekvatna sudska praksa. Ukupna stajališta mogu se, kao i kod nekih drugih pitanja, sistematizirati na tri. Prva stajalište smatra da se poligraf ne smije koristiti za potrebe kaznenog postupka, drugi smatraju da ga treba koristiti ograničeno i u određenim slučajevima, te treći koji dopuštaju njegovu uporabu (Bayer 1982. b, Sijerčić Čolić 1995., Bojanić 2011., Lazić 2014., Johnston 2016.).

U Hrvatskoj je prihvaćeno stajalište da je poligraf pomoćno policijsko sredstvo ispitivanja, te ga policija smije koristiti tijekom poduzimanja policijskih radnji, ali ne i u kaznenom postupku. Prema novo usvojenim odredbama Zakona o kaznenom postupku moguće ga je koristiti samo prema građanima, prije nego neka osoba postane osumnjičena za počinjanje kaznenog djela. Takav zaključak se temelji na strogim i izričitim pravilima koja normiraju pitanje ispitivanja osumnjičenika²⁴.

3. NORMATIVNO UREĐENJE PRIKUPLJANJA OBAVIJESTI, ISPITIVANJA OSUMNJIČENIKA I POLIGRAFSKOG ISPITIVANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

3.1. Prikupljanje obavijesti

Uloga policije u vezi kaznenog postupka ocjenjuje se kao presudna u otkrivanju kaznenih djela i pronalasku počinitelja. Navedena tvrdnja proizlazi iz modela postojećeg kaznenog postupka u Republici Hrvatskoj (Pavišić 2008.) Promatrano prema tijeku postupka policija svoje aktivnosti i

²² Paragraf 71. Odluke Europskog suda za ljudska prava u predmetu Tyagunova protiv Rusije, dostupna na

²³ Paul, Fischer i Voight navode da i u Njemačkoj stajalište o poligrafu evoluiralo. To temelje na činjenici da je stajalište da je uporaba poligrafa protuustavna iz 1954. godine ublaženo stajalištem iz 1998. godine po kojem se njegova uporaba smatra neprikladnom (Engaging Science, Technology, and Society 6 /2020, str. 329).

²⁴ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 208.a (od 27.07. 2017. godine).

zadaće provodi tijekom izvida, odnosno prema normativnom izričaju policijskog zakonodavstva kriminalističkog istraživanja. Kriminalistička istraživanja su definirana kao ukupnost policijskih ovlasti koje se poduzimaju kada postoji odgovarajuća sumnja da određena osoba priprema ili je počinila kazneno djelo za koje se progoni po službenoj dužnosti ili postoji sumnja da određena pojava ugrožava ili bi mogla ugroziti živote ljudi, njihova prava, slobodu, sigurnost, nepovredivost ili imovinu, te radi otkrivanja kaznenog djela za koje se progoni po službenoj dužnosti, pronalaženja počinitelja, sprječavanja da se počinitelj ne sakrije ili ne pobjegne, da se otkriju i osiguraju tragovi i predmeti koji mogu poslužiti pri utvrđivanju činjenica i da se prikupe obavijesti koje mogu biti od koristi za uspješno vođenje kaznenog postupka²⁵. U ovlasti koje se poduzimaju Zakon o policijskim poslovima i ovlastima izričito navodi prikupljanje obavijesti od građana i poligrafsko ispitivanje²⁶.

Izvidi su predstadij kaznenog postupka čiji su ciljevi definirani Zakonom o kaznenom postupku, a među kojima se ističe prikupljanje obavijesti koje bi mogle biti od koristi za uspješno vođenje kaznenog postupka²⁷. Prema Zakonu o kaznenom postupku policija može prikupljati obavijesti od građana²⁸. U prikupljanju obavijesti građani se ne mogu ispitivati u svojstvu okrivljenika, svjedoka ili vještaka. Navedena zakonska formulacija određuje da se radi o tzv. neformalnoj djelatnosti policije. Radi prikupljanja obavijesti policija može pozivati građane. Osoba koja se odazvala pozivu, a odbije dati obavijesti, može u svakom trenutku napustiti policijske prostorije te se ne može ponovno pozivati zbog istog razloga. Kad se u odnosu na osobu od koje se prikupljaju obavijesti tijekom prikupljanja obavijesti pojave osnove sumnje da je počinila kazneno djelo ili sudjelovala u počinjenju kaznenog djela, policija mora prekinuti prikupljanje obavijesti. Od takve osobe više se ne mogu prikupljati obavijesti. Ona se može ispitati samo u svojstvu osumnjičenika. Policija je obvezna uzeti obavijesti od osoba koje su se odazvale pozivu ili su prisilno dovedene, odmah, a najkasnije u roku od šest sati od dolaska u službene prostorije. Prikupljanje obavijesti može trajati dulje od šest sati samo uz pisani pristanak navedenih osoba.

Za prikupljanje obavijesti kao neformalnu izvodnu radnju postoje jasni standardi, pravila i jedinstvena sudska praksa po kojoj se rezultati takve radnje ne mogu koristiti kao dokaz u kaznenom postupku²⁹. Pravila za policijsko prikupljanje obavijesti dio su i policijskog zakonodavstva. Su-

²⁵ Zakon o policijskim poslovima i ovlastima, Narodne novine broj: 76/09, 92/14, 70/19, članak 2.

²⁶ Zakon o policijskim poslovima i ovlastima, Narodne novine broj: 76/09, 92/14, 70/19, članak 13, članci 36. – 39, i članci 69. i 70.

²⁷ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 207. stavak 1.

²⁸ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 208.

²⁹ Policija je prilikom poduzimanja svih izvidnih radnji obvezna poštovati etička pravila postupanja prema građanima, načela vezanih uz primjenu policijskih ovlasti, te usvojenih standarda postupanja. Temeljna etička načela opisuje Etički kodeks policije (Narodne novine broj 34/11), načela su propisana Zakonom o policijskim poslovima i ovlastima (Narodne novine broj: 76/09, 92/14, 70/19.) i Zakonom o policiji (Narodne novine broj 34/11, 130/12, 89/14, 151/14, 33/15, 121/16, 66/19), kao i standardima usvojenim u policijskoj praksi i standarda proizašlih iz presuda kaznenih sudova. Za potrebe ovog rada potrebno je istaknuti potpunu zabranu prisile prema osobi koja iskazuje, dobrovoljnost iskazivanja i poštovanje prava na zabranu samooptuživanja i uskrate iskaza koji bi štetili njenim bližnjima. (Više o pravilima i standardima kod prikupljanja obavijesti tome vidi: Glušćić 2011).

kladno tim odredbama policija je prilikom poduzimanja svih svojih radnji, pa tako i prikupljanja obavijesti, obvezna postupati sukladno načelima, etičkim pravilima, te policijskim propisima. Navedena pravila usklađena su sa nadnacionalnim standardima i ustavnim odredbama.

Ustav Republike Hrvatske³⁰ propisuje da „Nitko ne smije biti podvrgnut bilo kakvu obliku zlostavljanja ili, bez svoje privole, liječničkim ili znanstvenim pokusima,“ a Zakon o kaznenom postupku³¹ zabranjuje da se prema okrivljeniku, svjedoku ili drugoj osobi primijene medicinske intervencije ili da im se daju takva sredstva kojima bi se utjecalo na njihovu volju pri davanju iskaza, niti se smije upotrijebiti sila, prijetnja, obmana ili druga slična sredstva. Međunarodni dokumenti ne sadrže izričite odredbe o prikupljanju obavijesti od građana za potrebe kaznenog postupka, ali sadrže odredbe koje se odnose na postupanje policije pri istraživanju kaznenih djela, postupanju sa uhićenim osobama i odredbe o pravima građana, a koje se mogu i moraju primijeniti na područje prikupljanja obavijesti. U prvom redu, to je zabrana mučenja, nečovječnog i okrutnog postupanja. Navedeni standardi nalaze se i u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, te Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda.

3.2. Ispitivanje osumnjičenika

Policija je ovlaštena pozivati osumnjičenike radi ispitivanja kad provodi izvide kaznenih djela za koja se progon poduzima po prijedlogu ili službenoj dužnosti³². Poziv upućen osumnjičeniku radi ispitivanja pred policijom mora sadržavati obavijest za što ga se sumnjiči i pouku: o pravu na branitelja; o pravu na tumačenje i prevođenje; o pravu da nije dužan iskazivati niti odgovarati na pitanja, te o pravu da u svakom trenutku može napustiti policijske prostorije (osim ako je uhićena) (tzv. pouka o pravima osumnjičenika pri policijskom ispitivanju). Prisilno se može dovesti osumnjičenik koji se nije odazvao pozivu samo ako je u pozivu bio na to upozoren ili iz okolnosti očito proizlazi da odbija primitak poziva. Osumnjičenik koji se odazvao pozivu ili je prisilno doveden, a odbije iskazivati, ne može se ponovno pozivati niti prisilno dovesti zbog istog razloga.

Osumnjičenika koji se odazvao pozivu i osumnjičenika koji je prisilno doveden policija mora³³ prije početka ispitivanja upitati je li primio pisanu pouku o pravima osumnjičenika, a ako je nije primio, ona mu se mora uručiti. Nakon toga mora ga se upitati da li je pouku razumio, a ako osumnjičenik izjavi da nije razumio pouku, mora ga se o njegovim pravima poučiti na njemu razumljiv način. Primitak pouke o pravima mora se zabilježiti u zapisniku.

³⁰ Ustav Republike Hrvatske, Narodne novine broj: 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14, članak 23. stavak 1..

³¹ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 6..

³² Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, u članku 208.a izričito navodi ovlast policije da poziva osumnjičenika u službene prostorije te da ga ispituje (od 27.07.2017. godine).

³³ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 208.a st. 3., (od 27.07.2017. godine).

Osumnjičenik ima pravo na branitelja³⁴ koji može biti prisutan ispitivanju pa ako osumnjičenik izjavi da ne želi uzeti branitelja, policijski službenik dužan ga je upoznati na jednostavan i razumljiv način sa značenjem prava na branitelja i posljedicama odricanja od tog prava. Ako osumnjičenik i nakon toga ne želi uzeti branitelja, može se nastaviti s njegovim ispitivanjem, osim kad je propisano da osumnjičenik po zakonu mora imati branitelja (obvezna obrana). Osumnjičeniku koji izjavi da želi uzeti branitelja omogućava se da uzme branitelja i u tu se svrhu zastaje s ispitivanjem do dolaska branitelja, a najkasnije tri sata od kad je osumnjičenik izjavio da želi uzeti branitelja. Ako osumnjičenik ne izabere branitelja ili branitelj kojeg želi ne može doći, omogućit će mu se da uzme branitelja s liste dežurnih odvjetnika Hrvatske odvjetničke komore. Ispitivanje osumnjičenika snima se audio-video uređajem³⁵. Snimkom se mora zabilježiti davanje pouke, izjave osumnjičenika kao i upozorenje da se ispitivanje snima i da snimljeni iskaz može pod uvjetima iz ovog stavka biti upotrijebljen kao dokaz u postupku. Uz snimku se sastavlja zapisnik o ispitivanju. Snimka i zapisnik ispitivanja osumnjičenika mogu se upotrijebiti kao dokaz u kaznenom postupku. Ako prilikom ispitivanja policija nije poučila osumnjičenika o njegovim pravima i branitelju, te mu omogućila njegov dolazak kao i snimila ispitivanje, iskaz osumnjičenika ali i dokazi za koje se iz tog iskaza saznalo ne mogu se upotrijebiti kao dokaz u kaznenom postupku. Ispitivanje se provodi bez odgode s obavezom policije da odmah pusti osumnjičenika koji odbije iskazivati, osim ako je uhićen³⁶.

3.3. Poligrafsko ispitivanje kao policijska ovlast

Poligrafsko ispitivanje provodi poligrafist. To je posebno osposobljeni policijski službenik. Ispitivanje se provodi nakon što se osoba koja se namjerava ispitivati upozna s radom poligrafa, s pravom da se ne mora podvrgnuti ispitivanju i da rezultat ispitivanja ne može biti uporabljen kao dokaz u postupku. Ispitivanje se može provesti samo nakon što osoba da pisanu suglasnost za ispitivanje. Za poligrafsko ispitivanje maloljetnika daje roditelj ili skrbnik. Ako su roditelj ili skrbnik mogući počinitelji kaznenog djela na štetu maloljetnika, suglasnost za poligrafsko ispitivanje daje nadležni centar za socijalnu skrb. Ispitivanje se prekida ako osoba od koje se traže obavijesti, nakon što je dala pisanu suglasnost, izjavi da istu povlači³⁷. Poligrafskom ispitivanju ne smiju se podvrgnuti osobe kod kojih postoje određene trajne ili privremene smetnje (osoba je pod utjecajem alkohola, opojnih droga ili drugih psihoaktivnih tvari, osoba je u stresnom stanju, osoba uzima lijekove za smirenje, te druge)³⁸.

³⁴ Odredba članka 208.a stavak 4. i 5. Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19., (od 27.07.2017. godine).

³⁵ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 208.a stavak 6., (od 27.07.2017. godine).

³⁶ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine broj: 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, članak 208. a (od 27.07.2017. godine).

³⁷ Zakon o policijskim poslovima i ovlastima, Narodne novine broj: 76/09, 92714, 70/19, članak 69.

³⁸ Zakon o policijskim poslovima i ovlastima, Narodne novine broj: 76/09, 92714, 70/19, članak 70.

4. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

4.1. Cilj istraživanja

Sva ova pitanja inicirala su istraživanja o poligrafskom ispitivanju sa ciljem utvrđivanja utjecaja zakonodavnih promjena na postojeće načine rada policije u ovom slučaju, korištenje poligrafskog ispitivanja. Istraživanje se provodi u dvije etape. U prvoj etapi, čije rezultate prikazujemo u ovom radu, utvrđuje se učestalost poligrafskog ispitivanja, kaznena djela kod kojih se ispitivanja provode, njihovi temeljni rezultati, te da li postoji značajnija razlika prema broju i rezultatima provedenih ispitivanja između pojedinih centara u kojima se ispitivanja provode. U drugoj etapi istraživanja izvršiti će se analiza spisa premeta da bi se utvrdio utjecaj rezultata poligrafskog ispitivanja na donošenje zaključka o podnošenju kaznene prijave protiv neke osobe od strane policije, te da li postoje razlike u rezultatima istraživanja prema pojedinim ispitivačima i postoji li specijalizacija poligrafskih ispitivača prema vrstama kaznenih djela za koje provode ispitivanja.

4.2. Hipoteze

U ovom istraživanju postavljene su sljedeće hipoteze:

H0: Ne postoji statistički značajna razlika između centara za poligrafska ispitivanja prema udjelu testiranih osoba u odnosu na ukupni broj ispitanih.

H1: Postoji statistički značajna razlika između centara za poligrafska ispitivanja prema udjelu

4.3. Uzorak

Za uzorak istraživanja korišteni su sekundarni izvori podataka koji su prikupljeni iz policijskih spisa o kaznenim djelima za koja je poduzimano poligrafsko ispitivanje na području Republike Hrvatske tijekom 2017. - 2020. godine, te podaci iz evidencija koje se vode za provedbu poligrafskog ispitivanja. Za potrebe rada analizirana su sva provedena poligrafska testiranja u navedenom periodu.

4.4. Instrument

Podaci potrebni za provedbu istraživanja prikupljeni su anketnim upitnikom. Za potrebe ovog rada analizirane su sljedeće varijable: ukupno ispitano osoba, distribucija ispitanih osoba prema nadležnim policijskim upravama, rezultati provedenog ispitivanja, ukupan broj osoba nepodesnih za ispitivanje, kaznena djela kod kojih je provedeno ispitivanje, te spol ispitanih osoba.

4.5. Način provedbe istraživanja

U pogledu općih etičkih načela poštovano je načelo anonimnosti, jer nisu navođeni niti istraživani podaci temeljem kojih bi se mogao utvrditi identitet ispitanika. Za objavu podataka zatražena je i dobivena suglasnost Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske. Analiza prikupljenih podataka obavljena je tijekom 2021. godine.

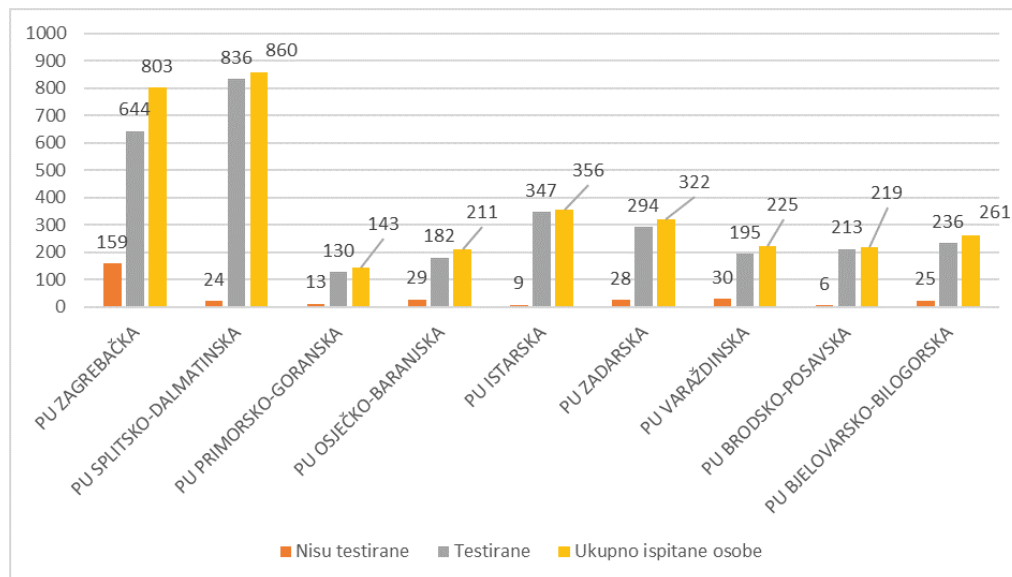
4.6. Način obrade podataka

Kako bi se utvrdile razlike između devet centara koje policija u Hrvatskoj koristi za poligrafska testiranja, primijenjen je hi-kvadrat test. Ova metoda odabrana je kao neparametrijska metoda iz razloga što se na temelju evidencija koje vode pojedini centri za poligrafska ispitivanja u ovom istraživanju raspolagalo samo s podacima koji predstavljaju apsolutne frekvencije, tako da je hi-kvadrat izračunat uz pomoć statističkog programa Excel.

4.7. Rezultati istraživanja

U graf 1. je prikazan ukupan broj osoba koja su pristale na poligrafsko ispitivanja. Kolona *nisu testirane* pokazuju brojke o osobama koje nisu ispitane unatoč pristanku, jer su postojale neke smetnje za ispitivanje. Od ukupnog broja osoba koja su pristale na poligrafsko ispitivanje njih 90,5 % je poligrafski ispitano. Ukoliko se pogledaju pojedinačni centri vidljivo je kako je u centru Policijske uprave zagrebačke i Policijske uprave splitsko-dalmatinske relativno najviše osoba pristalo na poligrafsko ispitivanje (Policijska uprava zagrebačka - 23,6 %; Policijska uprava splitsko-dalmatinska – 25,3 %). Najmanji broj osoba u odnosu na ukupan broj osoba koja se pristale na poligrafsko ispitivanje vidljiv je u centru Policijske uprave primorsko-goranske (4,2 %). Ukoliko se pogledaju osobe koje su dale dragovoljan pristanak za poligrafsko ispitivanje nakon kojeg su i ispitane vidljivo je kako je takvih osoba relativno najviše bilo u ranije navedenim upravama (Policijska uprava zagrebačka – 20,9 %; Policijska uprava splitsko-dalmatinska - 27,2 %). Takvi rezultati bili su i očekivani obzirom da su u obje policijske uprave osobe relativno najčešće pristajale na poligrafska ispitivanja.

Graf 1. Ukupan broj osoba koja su pristale na poligrafsko ispitivanja

U tablici 1. prikazani su podaci o ispitanim osobama prema centrima i rezultati testiranja. Pozitivno mišljenje označava stav poligrafskog ispitivača koje ukazuje da osoba u odnosu na provjeravanu informaciju izvorno nije istinito iskazivala, dok negativno mišljenje označava stav, zaključak poligrafskog ispitivača da osoba u odnosu na provjeravanu informaciju izvorno je istinito iskazivala. Razlika koja se iskazuje između zbroja pozitivnih i negativnih rezultata u testiranju u odnosu na ukupan broj ispitanih osoba odnosi se na osobe kod kojih poligrafski ispitivač nije mogao dati mišljenje, zaključak o kojoj vrsti reakcije kod ispitanika se radi. Mišljenje je bilo neodređeno.

Tablica 1. Postotni podatci i udjeli ispitanih osoba prema centrima u ukupnom broju ispitanih osoba

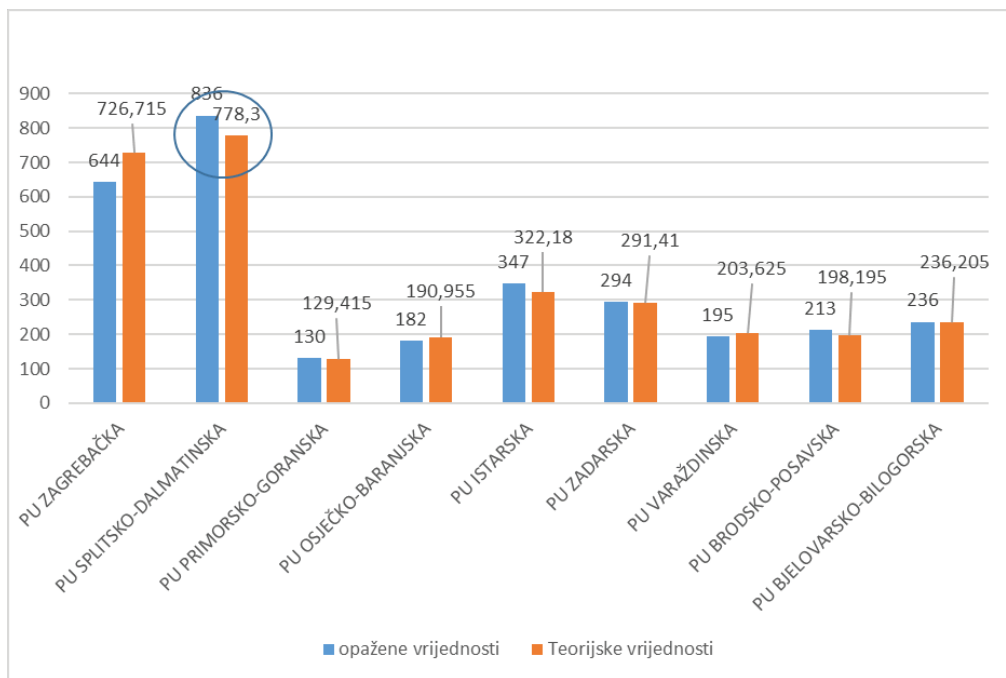
	UKUPNO		1.		2.		3.		4.		5.		6.		7.		8.		9.	
			PU ZAGREBAČKA		PU SPLITSKO-DALMATINSKA		PU PRIMORSKO-GORANSKA		PU OSJEČKO-BARANJSKA		PU ISTARSKA		PU ZADARSKA		PU VARAŽDINSKA		PU BRODSKO-POŠAVSKA		PU BIELOVARSKO-BILOGORSKA	
	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%	aps.	%
TESTIRAN O OSOBA	3077	100	644	100	836	100	130	100	182	100	347	100	294	100	195	100	213	100	236	100
POZITIVNO MIŠLENJE	711	23,1	217	33,69	141	16,86	21	16,15	66	36,26	64	18,44	40	13,6	30	15,38	73	34,27	58	24,57
NEGATIVNO MIŠLENJE	2223	72,25	412	63,9	661	79,09	81	62,3	114	62,63	267	76,94	240	81,63	160	82,05	125	58,68	163	69,06

Dotadno ispitivanje o razlikama u rezultatima ispitivanja između pojedinih centara prikazano je u tablicama i grafu koji slijede.

Tablica 2. Izračun rezultata H^2 testa na temelju opaženih i teorijskih rezultata te njihove razlike prema pojedinim centrima za provedbu poligrafskih ispitivanja

Testirane osobe	PUZ	PU SD	PU PG	PU OB	PU I	PU Zd	PU Vž	PU BP	PU BjBg
Opaženi rezultat	644	836	130	182	347	294	195	213	236
Teorijski rezultat	726,72	778,30	129,42	190,96	322,18	291,41	203,63	198,20	236,21
Devijacije	-82,72	57,70	0,59	-8,96	24,82	2,59	-8,63	14,81	-0,21
Dev. ²	6841,77	3329,29	0,34	80,19	616,03	6,71	74,39	219,19	0,04
hi kvadrat	9,41	4,28	0,00	0,42	1,91	0,02	0,37	1,11	0,00

Grafikon 2. Prikaz razlika između opaženih i teorijskih vrijednosti broja ispitanih osoba po pojedinim centrima za provedbu poligrafskih ispitivanja

Tablica 3. Rezultati H_i^2 testa

Hi kvadrat	17,521
značajnost α	0,05
stupanj slobode	8
Kritična vrijednost	15,51
Zaključak	Potvrđena H1 hipoteza

Dobivena vrijednost H_i^2 testa je veća od kritične vrijednosti na temelju čega se može zaključiti da je potvrđena H1 hipoteza, te da se ispitni centri statistički značajno razlikuju po udjelu ispitanih osoba među ukupno ispitanim osobama.

Iz rezultata koji pokazuju devijacije između opaženih i teorijskih vrijednosti može se zaključiti da toj razlici najviše doprinose Policijska uprava zagrebačka i Policijska uprava splitsko-dalmatinska. Naime, u Zagrebu je udio testiranih osoba u ukupnom broju ispitanih znatno niži od teorijskih vrijednosti koje su izračunate pod pretpostavkom da je udio ispitanih osoba u svim centrima jednak. S druge pak strane, u Policijskoj upravi splitsko-dalmatinskoj je udio testiranih osoba znatno veći od teorijskih vrijednosti. U ostalim centrima opažene i teorijske vrijednosti su približno podjednake.

Ukoliko se u provedenom istraživanju pogledaju samo pozitivni i negativni rezultati poligrafskog ispitivanja onda je iz tablice 4. vidljivo kako je u svim promatranim centrima od ukupnog broja poligrafski ispitanih osoba po pojedinim centrima daleko veći broj negativnih mišljenja donesenih od strane poligrafskih ispitivača.

Tablica 4. Prikaz rezultata poligrafskih ispitivanja u devet centara

Opažene vrijednosti	PUZ	PU SD	PU PG	PU OB	PUI	PU Zd	PU Vž	PU BP	PU BjBg	Σ
Mišljenje +	217	141	21	66	64	40	30	73	58	710
Mišljenje -	412	661	81	114	267	240	160	125	163	2223
Ukupno	629	802	102	180	331	280	190	198	221	2933

Dodatno ispitivanje o razlikama u rezultatima ispitivanja (pozitivno i negativno mišljenje) između pojedinih centara prikazano je u tablicama i grafu koji slijede.

Tablica 5. Izračun rezultata H_i^2 testa na temelju opaženih i teorijskih rezultata poligrafskog ispitivanja, te njihove razlike prema pojedinim centrima za provedbu poligrafskih ispitivanja

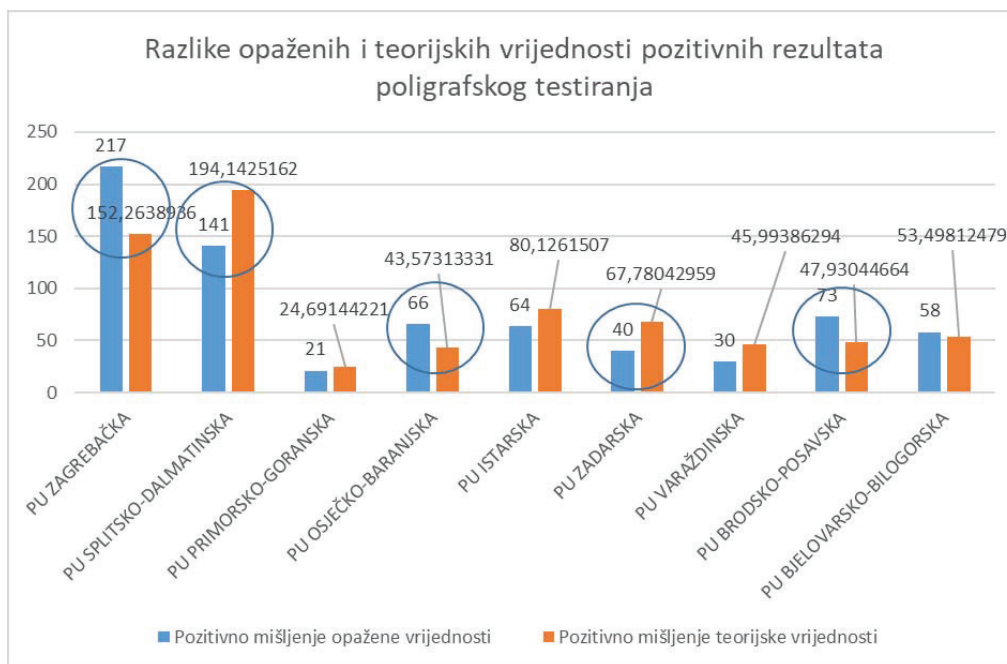
	PUZ	PU SD	PU PG	PU OB	PUI	PU Zd	PU Vž	PU BP	PU BjBg
Opažene vrijednosti	217	141	21	66	64	40	30	73	58
Teorijske vrijednosti	152,26	194,14	24,69	43,57	80,13	67,78	45,99	47,93	53,50
Devijacije	64,74	-53,14	-3,69	22,43	-16,13	-27,78	-15,99	25,07	4,50
Kvadrirane devijacije	4190,76	2824,13	13,63	502,96	260,05	771,75	255,80	628,48	20,27
Hi kvadrat	27,52	14,55	0,55	11,54	3,25	11,39	5,56	13,11	0,38

Tablica 6. Rezultati H_i^2 testa

Hi kvadrat	87,849
Kritična vrijednost	15,51
Stupanj slobode	8
Kritična vrijednost	15,51
Zaključak	Potvrđena H1 hipoteza

Dobivena vrijednost H_i^2 testa je veća od kritične vrijednosti na temelju čega se može zaključiti da je potvrđena H_1 hipoteza, te da se ispitni centri statistički značajno razlikuju po udjelu testiranih osoba među ukupno ispitanim osobama.

Grafikon 3. Prikaz razlika između opaženih i teorijskih vrijednosti rezultata poligrafskih ispitivanja

Grafikon 3. slikovito prikazuje da razlici koja postoji na razini statističke značajnosti između pojedinih centara za poligrafska ispitivanja najviše ponovno doprinose Policijska uprava zagrebačka i Policijska uprava splitsko-dalmatinska. U Policijskoj upravi zagrebačkoj je broj pozitivnih rezultata znatno veći od teorijskih vrijednosti koje su izračunate pod pretpostavkom da svi centri imaju podjednake uspjehe u poligrafskim ispitivanjima. Policijska uprava splitsko-dalmatinska ima znatno manje pozitivnih rezultata na poligrafskom testiranju od očekivanih teorijskih vrijednosti. Nakon njih, značajniji doprinos u razlici koja je utvrđena imaju Policijska uprava osječko-baranjska i Policijska uprava brodsko-posavska s rezultatima boljim od pretpostavljenih te Policijska uprava zadarska s rezultatima slabijim od rezultata očekivanih pod pretpostavkom da su svi centri podjednako uspješni.

Tablica 7. – Ukupan broj provedenih poligrafskih testiranja u donosu na prijavljena i razjašnjena kaznena djela

Godina		Prijavljena kaznena djela	Razriješena kaznena djela	Testirano osoba	
2017	Aps.	54.246	33.720	1170	
	%	100	77,8	2,15	3,46
2018	Aps.	51.287	32.761	1017	
	%	100	63,9	1,98	3,10
2019	Aps.	55.994	37.501	890	
	%	100	67%	1,58	2,37

Završna tablica prikazuje ukupan broj prijavljenih osoba u razdoblju od 2017. godine do 2019. godine, ukupan broj razriješenih kaznenih djela, te odnos poligrafski ispitanih osoba u ukupnom udjelu prijavljenih i razriješenih kaznenih djela. Vidljivo je da je postotak u kojem poligrafsko ispitivanje sudjeluje u razjašnjavanju kaznenih djela nizak, od 2, 37% do 3,46%. Istraživanje koje je provedeno, također, ukazuje da se poligrafsko ispitivanje koristi kod svih kaznenih djela neovisno o njihovoj kategorizaciji i načinu počinjenja. Poligrafsko ispitivanje koristilo se prilikom razjašnjavanja pedesetak različitih kaznenih djela. Neka od tih djela su kazneno djelo krađe (973 ispitivanja), teške krađe (1075 ispitivanja), razbojništvo (255 ispitivanja), dovođenje u opasnost opće opasnom radnjom ili sredstvom (277 ispitivanja), ubojstvo (51 ispitivanje), teška tjelesna ozljeda (45 ispitivanja), davanje lažnog iskaza (26 ispitivanja), pronevjera (58 ispitivanja), zlorporaba položaja i ovlasti (22 ispitivanja), silovanje (14 ispitivanja) spolni odnošaj s djetetom (12 ispitivanja), iznuda (17 ispitivanja), odavanje službene tajne (139 ispitivanja), ubijanje ili mučenje životinja (11 ispitivanja), uništenje ili oštećenje javnih naprava (15 ispitivanja), javno poticanje na nasilje i mržnju (11 ispitivanja), izazivanje nereda (83 ispitivanja), izborna prijevara (2 ispitivanja).

5. ZAKLJUČAK

Prikupljeni podaci ukazuju na značajnost i široku rasprostranjenost poligrafskog ispitivanja u Republici Hrvatskoj. Njegova institucionalna uporaba određuje i njegovu značajnost. Također, je vidljivo da je poligrafsko ispitivanje usmjereno prema osobi, a ne kaznenom djelu, provjeri dobivenih odnosno danih podataka u postupku prikupljanja obavijesti. Uočeni su i određeni statistički značajni rezultati koji ukazuju na diferencirane rezultate prema pojedinim centrima (pozitivno odnosno negativno mišljenje), te određenu stalnost u odnosu na ukupni broj provedenih istraživanja. Također je vidljiva prilagodba u postupku ispitivanja promjenama u zakonodavstvu koje normira ovo područje.

Razmatrajući komparativna istraživanja i radove u odnosu na istraživanje koje se obrađuje u ovom radu potrebno je navesti da se istraživanja provede sa različitih aspekata uporabe

poligrafskog istraživanja: pravnog, kriminalističkog, psihološkog i etičkog. Vidljiva su različita stajališta oko normativnog uređenja i korištenja poligrafa i na području Europe, ona u pravilu ostaju nepromijenjena od uvođenja poligrafa, pa do danas. Rezultat nepromijenjenih stajališta oko normativnog uređenja poligrafa je u činjenici da se nisu primijenila pravna stajališta o pravima prvenstveno osumnjičenih osoba. Istodobno se u medicini nastoji kroz različite oblike i korištenje novih uređaja kreirati metode (Brain Scanning) kojima bi se posebnim vještačenjima utvrdilo da li neka osoba govori istinu (Jonston, 2016.) a dio tih nastojanja je i razvoj infracrvenog poligrafa. Vidljivo je kontinuirano nastojanje, na različitim područjima znanosti, unapređivanje ili otkrivanje metoda kojima bi se provjeravalo da li neka osoba govori istinu.

Na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije, poligraf se koristi kod istraživanja svih kaznenih djela. Polazna osnova za korištenje poligrafa nije počinjeno kazneno djelo nego postojanje pretpostavki za njenu primjenu na strani osobe koja se ispituje. Tako Lazić navodi da je neverbalna komunikacija puno značajnija od verbalne komunikacije za procjenu istinitosti iskaza neke osobe, a poligrafsko ispitivanje usmjereno je upravo na tu komponentu. Ističe i postojanje, kao i u drugim državama, rasprava oko pravne dopuštenosti primjene poligrafa u kaznenom postupku sa zaključkom kako Zakon o kaznenom postupku Republike Srbije ne navodi poligraf kao zabranjeno sredstvo, te da Zakon o policiji Republike Srbije dopušta njegovu primjenu pri ispitivanju osumnjičenog (Lazić, 2014). On poligrafsko ispitivanje vidi kao pomoćno sredstvo koje služi za usmjeravanje istraživanja kaznenih djela, te selekciju osumnjičenih osoba. Navedeno stajalište zastupaju Šuperina i Glušćić (2006) koji su istraživali njegovu primjenu u sudskoj praksi. Provedena analiza sudske prakse više nije aktualna zbog značajnijih izmjena temeljnih načela i pravila provedbe kaznenog postupka u Republici Hrvatskoj, ali je ukazala na korištenje poligrafskog ispitivanja kao pomoćnog istražnog sredstva i korištenje njegovih rezultata za donošenje odluka o pokretanju kaznenog postupka. Navedeno stajalište, te praksa opstaju i danas. Iz navedenog istraživanja potrebno je istaknuti važnost pravila koja se analiziraju, a i tada su zakonskim propisima bila određena za provedbu poligrafskog ispitivanja, a odnosila su se na dobrovoljnost i suglasnost za provedbu poligrafskog ispitivanja, te podobnost ispitanika da bude ispitan. Na strani poligrafskog ispitivača posebno se ističe zahtjev za njegovom stručnošću i osposobljenošću za provedbu testiranja, te opći uvjet koji se odnosi na „podobnost“ predmeta ispitivanja, odnosno postojanje bitnih informacija kod ispitanika a koje nema neka druga osoba (Šuperina i Glušćić 2006). Bjelinčević (2016) smatra da je poligrafija u Bosni i Hercegovini značajno zapostavljena, a taj svoj stav potkrepljuje činjenicom da postoje samo tri aktivna poligrafska centra, te da ne postoji jedinstveni pravilnik o ispitivanju i ispitivačima kao ni kodeks časti poligrafskih ispitivača. U analizi provedenih ispitivanja za Tuzlanski kanton navodi podatke o dobnoj i spolnoj strukturi ispitanika, te da se poligrafsko ispitivanje koristi za razjašnjavanje imovinskih delikata, zatim krvnih i seksualnih delikata, te razjašnjavanje situacija koje se odnose na izazivanje opasnosti. Značajno je istaknuti kako je u provedenim poligrafskim ispitivanjima samo kod 14% ispitivanja „postignuto priznanje“ dok su u ostalim slučajevima iz kruga osumnjičenih eliminirane nedužne osobe, a to i autor smatra jednim od bitnih ciljeva provedenog poligrafskog ispitivanja uopće. Sijerčić–Čolić (2005) u analizi poligrafskog ispitivanja u Bosni i Hercegovini bavi se prvenstveno etičkim i pravnim pitanjima njegove dopuštenosti s posebnim naglascima na profesionalan, etički i zakonit rad policijskih službenika.

Meijer i van Koppen (2008) ističu kako je policija u Belgiji početkom 1990 godine bila suočena sa brojnim neriješenim kaznenim djelima te je sa ciljem ostvarivanja napretka u otkrivanju

njihovih počinitelja odlučila osumnjičenike podvrgnuti poligrafskom ispitivanju. Kako u sastavu policije nisu imali svojih poligrafskih ispitivača odlučili su se za suradnju sa stranim policijama koje su provele tražena ispitivanja. Uspjeh je bio izuzetan tako da su nakon toga u sastav policije uveli poligrafske ispitivače te od tada provode do tri stotine ispitivanja godišnje. Posebno se pogodnim pokazao za ispitivanje počinitelja seksualnih kaznenih djela. Kovalenka i Saldžlunas (2014) navode kako poligrafski ispitivači u Litvi ne iznose zaključak o pozitivnim ili negativnim reakcijama ispitanika, odnosno, da li oni smatraju da je on lagao ili nije, već istražiteljima dostavljaju zapisnik sa ispitivanja sa reakcijama iz kojih se u kombinaciji sa drugim informacijama zaključak prepušta istražiteljima. Analizirana istraživanja kao i literatura ukazuju na složenost stajališta oko uporabe poligrafa. Prvenstveno se u analiziranim istraživanjima postavljaju pitanja dopuštenosti i etičnosti korištenja poligrafa sa pitanjima do koje razine i mogu li se uopće rezultati poligrafskih ispitivanja koristiti u istraživanjima kaznenih djela i kaznenim postupcima. Nisu pronađena u potpunosti identična komparativna istraživanja čiji rezultati bi se mogli usporediti sa rezultatima istraživanja koje se prezentira u radu. Provedeno istraživanje odnosilo se na pitanje učestalosti provedbe poligrafskih ispitivanja u Republici Hrvatskoj, njegovoj distribuciji prema centrima koji ih provede, kaznenih djela kod kojih se ta ispitivanja provede, te postoji li neka statistički značajnija razlika između ispitivanja u pojedinim centrima i u kolikom postotku se primjenjuje poligrafsko ispitivanje u odnosu na ukupan broj kaznenih djela u Republici Hrvatskoj.

Provedeno istraživanje otvorilo je različita pitanja koja je potrebno dodatno provjeriti, a mogu se postaviti i za komparativno promatrana istraživanja, a ta pitanja se odnose na utvrđivanje koliko je zaključak poligrafskog ispitivača značajan za rad policije u istraživanju kaznenog djela kod kojeg je provedeno to ispitivanje. Nadalje su tu pitanja koja se međusobno nadovezuju, a odnose se na utvrđivanje činjenica i faktora o kojima ti rezultati ovise, pa su to pitanja koja se odnose na to da li su oni ovisni o metodi koja se koristi prilikom ispitivanja, da li ovise o vrsti kaznenog djela kod kojeg se poligrafsko ispitivanje provodi, da li su ovisni o znanju i iskustvu poligrafskog ispitivača, te pitanju koliko poligrafsko ispitivanje, odnosno njegovi rezultati utječu na zaključak policije o „krivnji“ ili „nedužnosti“ ispitanе osobe, odnosno, da li je ista iskazivala istinito ili ne.

U provedenom istraživanju vidljivo je korištenje poligrafskog ispitivanja u kriminalističkim istraživanjima od strane policije u Republici Hrvatskoj kod svih kaznenih djela, jer prevladava stajalište da poligrafsko ispitivanje ovisi od odabira adekvatne metode ispitivanja koja se temelji na inkriminirajućim saznanjima ispitivane osobe. Istraživanje je nadalje pokazalo da postoji ujednačenost ispitivanja u svim centrima koji ih provode, te da je ukupan broj ispitivanja na godišnjem nivou kontinuiran. Također je vidljiva ujednačenost rezultata provedenih ispitivanja koja se odnose na pozitivno ili negativno dana mišljenja. Ovaj rezultat je posljedica jedinstvenog sustava obrazovanja poligrafista u Republici Hrvatskoj koje je utemeljeno 1967. godine kao i kadrovskih kapaciteta pojedinih centara.

U daljnjem tijeku istraživanja potrebno je utvrditi utjecaj rezultata ispitivanja na zaključak o sumnji određene osobe za počinjenje kaznenog djela te postoji li statistički značajnija razlika između pojedinih ispitivača u zaključcima koje oni donose te njihovoj specijalizaciji.

Literatura

a) Knjige

- Bajić, V., Areh, I.: Detekcija laganja, Sinapsa 2015.
- Bayer, V.: Jugoslavensko krivično procesno pravo: Uvod u teoriju krivičnog procesnog prava, Zagreb, 1982.
- Bojanić, N.: Primijenjena forenzika, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Sarajevo, 2011.
- Canter, D., Zuckauskiene, R.: Psychology and Law: Bridging the Gap, Ashgate Publishing 2008.
- Gluščić S., Krapac, D., Tomašević, G.: Kazneno procesno pravo, Udžbenik za visoke škole, Zagreb 2020.
- Gluščić, S.: Pravni standardi i istražne djelatnosti policije u prethodnom kaznenom postupku, Zagreb, 2011.
- Gluščić S., Veić, P.: Zakon o policijskim poslovima i ovlastima, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb 2020.
- Krapac, D.: Kazneno procesno pravo: Institucije, Zagreb 2014.
- Ljubanović, V., Novokmet, A., Tomičić, Z.: Kazneno procesno pravo: izabrana poglavlja, Osijek 2020.
- Perez-Rosas, V., Abouelenien, M., Mihalcea, R., Xiao, Y., Linton, C.J., Burzo, M.: Verbal and Nonverbal Clues for Real-life Deception Detection, Proceedings of the 2015 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing, p. 2336–2346, Lisbon, Portugal, 17-21 September 2015.

b) Članci

- Bjelinčević, A.: Pristup poligrafu s aspekta krivičnoprocesnog zakonodavstva Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske, Policija i sigurnost, br. 2/ 2016. str. 191. – 198.
- Damjanović, N., Ljubin Golub, T.: Metode otkrivanja laži, Policija i sigurnost br. 2/2009, str. 222 – 236.
- Grgurić, Ž., Pavlović, S.: Primjena poligrafskog testa direktne metode (General Question Test – GQT), Policija i sigurnost, br. 1/2011., str. 103. – 113.
- Johnston, E.: Brain Scanning and Lie Detectors: The Implications for Fundamental Defence Rights, European Journal of current legal issues, VOL 22, NO 2 (2016); dostupno na <http://webjcli.org/index.php/webjcli/article/view/485/649>
- Kovalenka, A., Saldžiunas, V.: Are Polygraph examinations helpful in criminal investigation cases? EUROPEAN POLICE SCIENCE AND RESEARCH BULLETIN, Broj 9 — WINTER 2013/2014., str. 12. – 17.
- Lazić, D.: Primjena poligrafa kao dokaznog sredstva u zakonodavstvu Republike Srbije, Pravo: teorija i praksa, broj 10/12 2014., str. 69. – 84.
- Meijer, E. H., van Koppen P. J.: Lie Detectors and Law: The Use of the Polygraph in Europe, 2008., editors Canter, D., Zuckauskiene, R.: Psychology and law., str. 31. -50.

- Pavišić, B.: Novi hrvatski Zakon o kaznenom postupku, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, br. 2/2008., str. 489. – 602.
 - Pavliček, J., Milivojević, J.: Lie detection during the investigative interviewing, *Justicia International journal of legal sciences* 2019., str. 127-134.
 - Putzke, H., Scheinfeld, J.: Entlastungsbeweis: polygraphische Untersuchung – Taktisches zur Beweismittelerhebung im Strafverfahren *Strafverteidiger forum* 2/2010. str. 58. – 63., dostupno na: www.strafo-online.de
 - Rusconi, E., Mitchener-Nissen T.: Prospects of functional magnetic resonance imaging as lie detector, *Frontiers in Human Neuroscience* 7/2013. dostupno na www.frontiersin.org
 - Russell, K.: Polygraph Use in the United Kingdom, *Yearbook of Law Computers and Technology, Volume Two* 1986., str. 126. – 130.
 - Sijerčić – Čolić, H.: Pogled na teoretična razmišljanja in praktične izkušnje v zvezi z rabo poligrafa pri pojasnjenju kaznivih dejanj, *Revija za kriminalistiko i kriminologijo*, br. 47/1995., str. 351. – 360.
 - Synnott, J., Dietzel, D., Ioannou, M.: A review of the polygraph : history, methodology and current status, *Crime Psychology Review*, no 1/2015., str. 59. – 83.
 - Šuperina, M., Gluščić, S.: Poligrafsko testiranje u hrvatskom kaznenom i policijskom zakonodavstvu: raščlamba sudske prakse, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 2/2006., str. 191. – 209.
 - Vrij, A., Granhang, A., Porter, S.: Pitfalls and Opportunities in Nonverbal and Verbal Lie Detection, *Psychological Science in the Public Interest* 11/2010, str. 89. – 121.
- c) Zakoni i podzakonski akti
- Etički kodeks policije, *Narodne novine broj: 34/11.*
 - Pravilnik o načinu postupanja policijskih službenika, *Narodne novine broj: 89/10, 76/15.*
 - Ustav Republike Hrvatske, *Narodne novine broj: 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.*
 - Zakon o kaznenom postupku, *Narodne novine broj 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19*
 - Zakon o policijskim poslovima i ovlastima, *Narodne novine broj: 76/09, 92/14, 70/19.*
 - Zakonom o policiji, *Narodne novine broj: 34/11, 130/12, 89/14, 151/14, 33/15, 121/16, 66/19.*

INFORMATION GATHERING, INTERROGATION OF SUSPECTS AND POLYGRAPH EXAMINATION FOR THE PURPOSES OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE REPUBLIC OF CROATIA

Review paper

Abstract

Frequencies of normative changes that, as a rule, have taken place in the area of prior criminal proceedings in the last decade are reflected in the work of the police in the area of detecting the perpetrator of a criminal offense. The paper points out the impact of these changes on the work of the police. One of the most significant changes for the police occurred in 2008, when the police, while clarifying a criminal offense, were prevented from collecting information from a person who had acquired the status of a suspect. Such a person must be interrogated according to special rules that allow him to exercise all his rights of defense in accordance with the principle of prohibition of self-incrimination. This change also initiated the question of how this is reflected in the polygraph examination conducted by the police during the clarification of these same criminal offenses. For the conducted research, secondary sources of data were collected from police files on criminal offenses for which polygraph examination was undertaken in the Republic of Croatia during 2017 - 2019 (three years period), as well as the data from records kept for the implementation of polygraph examination. For the purposes of this paper, all polygraph tests performed in the specified period were analyzed, including the following variables: total number of interrogated persons, distribution of interrogated persons according to the competent police administrations, the results of the conducted examination, total number of persons unsuitable for interrogation and criminal offenses interrogated for.

Key words: polygraph examination, information gathering, truth-finding methods, police powers, criminal proceedings

Podaci o autoru

Stjepan Gluščić, doktor pravnih znanosti, docent na Visokoj policijskoj školi u Zagrebu.
E-mail: sgluscic@fkz.hr

PROCESI I KRITERIJI POZICIONIRANJA ZATVORENIKA U INTERNOM HIJERARHIJSKOM SUSTAVU UNUTAR PENALNE USTANOVE TIJEKOM IZVRŠAVANJA KAZNE ZATVORA

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 13. 4. 2021.
Prihvaćeno/Accepted: 11. 5. 2021.

Anita JANDRIĆ NIŠEVIĆ
Helena GUTRUNG
Joško VUKOSAV

Sažetak

Imajući na umu specifičnosti funkcioniranja i organizacije zatvora i kaznionica te heterogenost populacije na izdržavanju kazne zatvora, očekivana je pojava pozicioniranja zatvorenika unutar hijerarhijskog sustava. Cilj rada je dati uvid u procese i kriterije pozicioniranja zatvorenika u internom hijerarhijskom sustavu za vrijeme izdržavanja kazne zatvora, a u svrhu pravovremenog prepoznavanja potencijalnih aktivnosti koje mogu utjecati na razinu sigurnosti ustanove te narušiti rehabilitacijske napore. Pregledom literature, utvrđeno je kako na položaj zatvorenika u internom hijerarhijskom socijalnom poretku ključan utjecaj imaju sljedeći čimbenici: muškost, vrsta počinjenog kaznenog djela, dob i duljina boravka u penalnoj ustanovi kao i ponašanja vezana uz pridržavanje/kršenje zatvoreničkog koda. Rezultati analize literature upućuju na činjenicu da se na vrhu hijerarhije nalaze dominantni i muževni zatvorenici te stariji, iskusni zatvorenici s duljim stažem boravka u zatvorima i kaznionicama. S druge strane, najlošiji položaji pripadaju počiniteljima kaznenih djela na štetu djece i žene te zatvorenicama u dosluhu sa zatvorskim osobljem. Uz pozicioniranje zatvorenika unutar socijalne hijerarhije veže se i pojava nasilnog ponašanja što može negativno utjecati na odnose zatvorenika sa zatvorskim osobljem te na uspjeh i rezultate njihovih rehabilitacijskih postupaka. S druge strane, potencijalne pozitivne posljedice, kao što su održavanje reda ili suradnja pojedinih zatvorenika s osobljem u korist otkrivanja i rješavanja internih problema, nisu zanemarive. Adekvatna upoznatost stručnjaka i osoblja sa socijalnom hijerarhijom zatvorenika, kao gotovo neodvojivim dijelom zatvorskog okruženja, može se upotrijebiti u korist kreiranja metoda postupanja radi očuvanja reda i sigurnosti penalne ustanove te tako potencijalno unaprijediti rehabilitacijske ishode i kvalitetu života zatvorenika.

Ključne riječi

hijerarhijski sustav, zatvorenici, socijalna hijerarhija, kazna zatvora

1. UVOD

Socijalna stratifikacija ili socijalna hijerarhija odnosi se na društvenu kategorizaciju ljudi unutar grupa na osnovu nekih njihovih obilježja (rasa, spol, stupanj obrazovanja, visina prihoda, zanimanje, socijalni status i slično). Magee and Galinsky (2017) navode moć i status kao dvije najvažnije odrednice definiranja položaja unutar socijalnog hijerarhijskog sustava. Organiziranje socijalnih grupa prema hijerarhijskom redu učinkovit je način povećavanja funkcioniranja različitih grupa, njihove međusobne kohezije kao i produktivnosti jer označava, ili bi barem trebalo označavati, rangiranje po sposobnostima (Koski i sur., 2015). U tom smislu, svatko u hijerarhiji zauzima mjesto koje mu pripada s obzirom na uloženi trud, mogućnosti i sposobnosti. Samim time što se nalaze na najvišim pozicijama hijerarhijskog poretka, pojedinci imaju i više moći, povlastica te pristupa resursima.

Pojava hijerarhije u penalnom sustavu očekivana je pojava s obzirom na neospornu činjenicu da se u takvom jednom sustavu u istom vremenskom periodu nalaze brojni pojedinci različite kronološke dobi, stupnja obrazovanja, socioekonomskog statusa, različitih kriminoloških karakteristika i brojnih drugih obilježja koja ih razlikuju, ali i povezuju.

Osim formalne hijerarhije moći koja uključuje aspekte organizacije kaznenih tijela, u penalnom sustavu postoji i neformalna, interna, duboko usađena statusna hijerarhija, na kojoj svaki zatvorenik postiže određenu poziciju, ili mu je ona, s obzirom na neka osobna obilježja ili ponašanja u zatvoru, dodijeljena od strane drugih zatvorenika (Caldwell, 1956).

Zatvori i kaznonice mjesta su podložna stvaranju klime u kojoj zatvorenici kroz iskorištavanje slabijih mogu izgraditi vlastiti, interni hijerarhijski sustav (Home Office Prison Service, 1993; prema Wood, Moir i James, 2009). Ovdje se radi o socijalnom sustavu u kojem je ključna okolnica *preživljavanje jačih*, a jači su oni zatvorenici koji imaju moć i resurse, smatraju Connell i Farrington (1996; prema Wood i sur., 2009). Takvi zatvorenici nalaze se na vrhu hijerarhije i nerijetko namjerno razvijaju kompleksnija pravila, specifičan govor i druge karakteristike koje će ih razlikovati od ostatka zatvorenika te na taj način otežati prijelaz u više slojeve postavljanjem čvršćih granica koje je teže prevladati (Michalski, 2017). Jedan od najvažnijih načina postizanja visokog položaja u hijerarhiji je vršenje nasilja nad drugim zatvorenicima. Sukladno tome, ako se zatvorenik nalazi na jednoj od nižih pozicija, u većem je riziku za viktimizaciju od strane onih koji se nalaze na višim položajima u hijerarhiji. S druge strane, Symkovych (2017; prema Meško i Hacin, 2018) smatra kako je interna socijalna hijerarhija jedina moguća opcija u zatvorskom okruženju koja omogućuje donekle miran suživot zatvorenika, a Ricciardelli (2014) navodi kako je latentna funkcija socijalne hijerarhije zatvorenika održavanje reda stvaranjem određenih pravila koja zatvorenici poštuju.

Svrha ovog rada je analizirati procese i čimbenike socijalne hijerarhije zatvorenika za vrijeme izdržavanja kazne, a u svrhu ispravne i pravodobne primjene potrebitih tretmanskih aktivnosti, ali i očuvanja reda i sigurnosti kaznenog tijela. Cilj rada je, metodom analize znanstvene i stručne literature, dobiti uvid u kriterije pozicioniranja unutar socijalne hijerarhije zatvorenika te analizirati njihov međuodnos kako bi dobili jasniji uvid u aspekte nasilja i viktimizacije određenih kategorija zatvorenika što omogućuje adekvatniju zaštitu takvih zatvorenika u smislu poduzimanja mjera prevencije nasilja u penalnim ustanovama. Osim toga, poznavanje principa po kojemu se zatvorenici rangiraju omogućuje stručnjacima u zatvorskom sustavu i

detekciju zatvorenika koji se nalaze na vrhu ljestvice i koji često znaju biti pokretači organiziranja zatvorskih bandi i inicijatori pobuna, ali jednako tako mogu, u određenim slučajevima, biti od pomoći zatvorskom osoblju u smirivanju tenzija i održavanju reda i sigurnosti ustanove. Budući da je tema socijalne hijerarhije zatvorenika relativno zanemarena unutar kriminološko-penološke problematike, a osobito je važna za kvalitetno funkcioniranje zatvorskog sustava, ovaj rad će dati svoj doprinos i u kontekstu obogaćivanja korpusa znanstvene literature u okviru penološke rehabilitacije.

2. PROCESI I ČIMBENICI U KREIRANJU INTERNOG HIJERARHIJSKOG SUSTAVA ZATVORENIKA

U objašnjenju formiranja internog hijerarhijskog sustava zatvorenika vrijedno je spomenuti teoriju socijalne strukture i akcije (Lin, 2001) koja objašnjava važnost socijalnih veza u ostvarenju određenih ciljeva te naglašava ulogu socijalnog kapitala koji se smatra vrlo važnim. Teorija socijalnog kapitala (Putnam, 2000; prema Schuller i Theisans, 2010) razrađuje njegovu važnu ulogu u formiranju i održavanju socijalnih veza ističući nekoliko vrsta socijalnog kapitala od kojih se može izdvojiti tzv. „povezujući socijalni kapital“ (*eng. linking capital*) koji se odnosi na veze između ljudi u različitim hijerarhijskim odnosima. Bourdieu (1986; prema Michalski, 2017) zastupa tezu o postojanju tri vrste kapitala koji mogu utjecati na status unutar socijalne hijerarhije - ekonomski, socijalni i kulturalni. Ekonomski kapital odnosi se na materijalne i financijske resurse, socijalni na društvene mreže, kontakte te resurse proizašle iz pripadanja i članstva u pojedinim grupama, dok je kulturalni kapital skup znanja, informacija, obrazovanja i vještina koje osoba posjeduje. Međutim, u kontekstu analize interne hijerarhije zatvorenika, teorija statusnih odnosa (Milner, 2011) možda ponajbolje objašnjava proces formiranja statusa unutar ove specifične skupine jer naglašava važnost simboličnog kapitala koji se očituje kroz priznanje i poštovanje drugih, prestiž, čast, odnosno, predstavlja status. Naime, s obzirom na nedostatak i smanjeni udio ostalih oblika kapitala u penalnim institucijama, upravo simbolični kapital poprima veću važnost i postaje glavno sredstvo razlikovanja pojedinaca (Neuber, 2010; Milner, 2011; Michalski, 2017). Status se odnosi na odobravanje ili neodobravanje drugih prema pojedincima ili skupinama. Moglo bi se reći kako je prihvaćanje od strane zatvorenika ključno u penalnim institucijama jer se u suprotnom, zatvorenik može naći na dnu hijerarhije i biti u velikom riziku od viktimizacije. Do statusa, odnosno, do simboličnog kapitala, zatvorenici lakše mogu doći ukoliko su bogatiji ekonomskim, socijalnim i kulturalnim kapitalom. Primjerice, pri poboljšanju socijalnog statusa, zatvoreniku mogu doprinijeti pristup ekonomskim sredstvima izvana zbog vlastitog bogatstva ili kvalitetna povezanost s utjecajnim ili dobrostojećim kontaktima (Neuber, 2010).

Osim toga, ekonomski kapital može se očitovati kroz raspolaganje određenim zabranjenim ili dopuštenim materijalnim sredstvima. Inteligentniji, pametniji i obrazovaniji zatvorenici koji posjeduju određene, u zatvorskom okruženju, cijenjene vještine, lakše mogu napredovati u hijerarhijskom sustavu. Međutim, obzirom na specifičnost ustanove u kojoj se nalaze, pristup tim kapitalima i njihov opseg vrlo je ograničen pa su i razlike između zatvorenika temeljem tih karakteristika manje prepoznatljive. Naime, kako zatvorenici imaju iznimno niska primanja i posjeduju vrlo malo materijalnih sredstava čak i u odnosu na najsiromašnije skupine u društvu izvan zatvora, teško je temeljem toga odrediti razlike između zatvorenika te ih tako podijeliti i rangirati (Michalski, 2017). I autonomija i mogućnost izbora te kontrola strukture dana

i njihova života značajno je smanjena u odnosu na vanjski život (Jewkes, 2005). Zbog toga, status preostaje kao ključni kriterij razlikovanja zatvorenika. On predstavlja najvažniji resurs u određivanju i definiranju zatvorenikova pristupa moći, utjecaja i poštovanja drugih (Galtung, 1958; Michalski, 2017).

U penalnim ustanovama nemaju svi zatvorenici jednake sposobnosti, iskustva, pristupe resursima, snalažljivost i tendenciju upotrebe nasilnog ponašanja kao sredstva postizanja višeg statusa u hijerarhiji. Prema tome, kao i u vanjskom svijetu, ne mogu svi niti biti na jednakom položaju, imati iste odnose sa svim zatvorenicama te biti poštovani u sličnoj mjeri kao i oni koji se po pojedinim obilježjima ističu. Socijalna hijerarhija, iako neslužbena i interna, na neki način navedene razlike formalizira te održava red i odnose između zatvorenika unutar određenih okvira. Tako je svaki zatvorenik, ili bi barem trebao biti, svjestan svoje pozicije pa u skladu s njom otprilike zna što može očekivati od drugih, kako se treba ponašati prema kojim zatvorenicama te kako može što mirnije i bez incidenata izdržati svoju kaznu. Imajući ovo na umu, evidentno je da socijalna hijerarhija u zatvorskom sustavu zapravo preslikava sliku vanjske društvene statusne hijerarhije cijeneći određena obilježja koja i u društvu često posredno ili neposredno mogu doprinijeti razvoju boljih položaja.

3. KRITERIJI POZICIONIRANJA UNUTAR HIJERARHIJSKOG SUSTAVA ZATVORENIKA

Četrdesetih godina prošlog stoljeća (Cavan, 1948; prema Caldwell, 1956) ponuđena je stratifikacija socijalnih klasa između zatvorenika koja nam svakako može poslužiti kao okosnica za razumijevanje današnje podjele zatvorenika jer je, u konačnici, logika podjele ostala slična pa se može pretpostaviti kako se i sama hijerarhija ne razlikuje značajno:

- Više slojeve čine politički zatvorenici te zatvorenici s nadmoćnim statusom, usmjereni su na vođenje ostalih, kao i na postizanje i zadržavanje društvene moći te kontroliranje ponašanja i mišljenja zatvorenika.
- Srednjoj klasi pripadaju zatvorenici koji svoju kaznu služe dosta mirno, poštujući, održavajući i provodeći zatvorenički kod.
- Niže pozicije zauzimaju počinitelji seksualnih delikata, neobrazovani ili mentalno zaostali zatvorenici.
- Početnici, odnosno, novi zatvorenici i pridošlice, nalaze se pri dnu hijerarhije. Ovdje uglavnom pripadaju mlade osobe koje su prvi put osuđene na kaznu zatvora.
- Na samom dnu nalaze se socijalno izgnani zatvorenici koji su najčešće izolirani zbog svojih špijuniranja i *cinkarenja* zatvorskom osoblju.

Temeljem navedenog, jasno je kako su pri vrhu dominantni, moćni i odani zatvorenici, dok dno hijerarhije čine počinitelji seksualnih delikata, tzv. „izdajice“ zatvoreničkog koda zbog dosluha s osobljem te zatvorenici bez zatvorskog i kriminalnog iskustva. I suvremena su istraživanja pokazala kako su upravo te karakteristike neke od najbitnijih u izgradnji položaja u zatvoreničkoj socijalnoj hijerarhiji (South i Wood, 2006; Van Wormer, 2010; Ricciardelli, 2014; Shoham, 2015).

Pregledom literature (Bandyopadhyay, 2006; Meško i Hacin, 2018; Ricciardelli, 2014; Jones, 2014; Michalski, 2017) izdvojeno je nekoliko kriterija temeljem kojih se kreira interni sustav hijerarhije između zatvorenika: *muškost, vrsta počinjenog kaznenog djela, starost i duljina*

boravka u penalnoj ustanovi te ponašanja vezana uz kršenje/poštivanje zatvoreničkog koda. Ova se obilježja smatraju ključnima u određivanju pozicije zatvorenika u socijalnoj hijerarhiji. No, važno je naglasiti kako njihova primjenjivost ne mora biti univerzalna zbog brojnih kulturalnih razlika pojedinih država, različitog funkcioniranja zatvorskih sustava diljem svijeta pa tako i razlika u karakteristikama same zatvoreničke populacije.

3.1. Maskulinitet

Za razumijevanje važnosti muškosti u izgradnji i održavanju zatvoreničke socijalne hijerarhije, potrebno je ukratko objasniti sociološki koncept hegemoničnog maskuliniteta koji određeni autori koriste i u objašnjavanju socijalne hijerarhije u društvu. Connell (1987; prema Bird, 1996) hegemoničnu muškost definira kao održavanje praksa koje institucionaliziraju nadmoć dovoljno muževnih, snažnih i dominantnih muškaraca nad ženama i muškarcima koji su podređeni, nedovoljno muževni i homoseksualni. Jewkes (2005) zaključuje kako muškarci u penalnim ustanovama moraju izgraditi identitet za javnost, što u ovom slučaju podrazumijeva druge zatvorenike i zatvorsko osoblje, ne bi li se uklopili i izborili svoju poziciju u hijerarhiji koja se temelji na pretjeranom naglašavanju i izražavanju muževnosti. Hearn (2004) objašnjava kako se dominantnost muškaraca očituje kroz agresivnost, nasilno ponašanje, strogoću, poštovanje od strane drugih, fizičku snagu te kontroliranje resursima. Ovakva vrsta stereotipizacije je vrlo opasna, a promjena ovog koncepta i negativnih vrijednosnih uvjerenja nije nimalo jednostavno jer zahtijeva promjene u idealima na široj društvenoj razini, smatraju Jewkes i sur. (2015).

Bitno je naglasiti da je u zatvorskom okruženju hegemonični maskulinitet još više naglašen i ima značajniju ulogu nego izvan njega jer je upravo u takvom sustavu raširena normativna i tradicionalna definicija muškosti koja poprima veliku važnost u zauzimanju određene pozicije u hijerarhiji (Ricciardelli i Spencer, 2014; prema Michalski, 2017).

Osim toga, Sabo i sur. (2001; prema Bandyopadhyay, 2006) navode kako u okruženju u kojem prevladava jedan spol, u ovom slučaju muški, koji razvija neseksualne odnose, odvojenost od drugog spola te hijerarhijsko uređenje odnosa između muškaraca doprinose razvoju hegemoničnog maskuliniteta. Upravo su ove karakteristike tipične za većinu muških zatvora i kaznonica (Dirga i sur., 2016). Stoga, ne čudi kako su na vrhu hijerarhije upravo oni zatvorenici koji, barem naizgled, zadovoljavaju tradicionalne standarde muškosti.

Unatoč tome što je hegemonični maskulinitet stereotipan koncept kojeg se muškarci često ne pridržavaju čvrsto, njegov utjecaj očituje se u strahu i brizi da ih se zbog „netipično muških“ ponašanja ne doživljava kao manje muževne (Kupers, 2005). S druge strane, Bandyopadhyay (2006) navodi kako, iako postoji neki ustaljeni koncept hegemoničnog maskuliniteta čijem zadovoljavanju zatvorenici teže, dominantni pojedinci koji su na vrhu hijerarhije ponekad nisu i ne moraju biti oličenje njegove tradicionalne predodžbe. Naime, opisuje dvije verzije hegemoničnog maskuliniteta. Prva je tradicionalni, već objašnjen koncept. Drugi je zatvorenička verzija. Kod takvih zatvorenika je najbitnija karakteristika sposobnost manipulacije pravilima stvarajući time ravnotežu između odnosa s drugim zatvorenici i odnosa sa zatvorskim osobljem zadržavajući pritom međusobno poštovanje i izostanak uplitanja u tuđe probleme. Međutim, ta se dva oblika uglavnom preklapaju i za uspostavljanje dominacije, potrebne su određene karakteristike obje verzije.

Jewkes (2002; prema De Viggiani, 2012) navodi kako služenjem zatvorske kazne, zatvorenici gube autonomiju i mogućnost izbora što može negativno utjecati na njihov doživljaj vlastite muškosti koja je za mnoge muškarce centar identiteta. Ne bi li zadržali dio te muškosti i očuvali svoj osjećaj identiteta, zatvorenici nastoje naglašavati dijelove muževnosti izgledom ili ponašanjem. To se uglavnom očituje kao uspostavljanje dominacije nad ostalim zatvorenicima. Na taj način mogu drugim putem zadovoljiti svoju potrebu za muškosti jer svojom nadmoći i vladanjem nad drugima potvrđuju vlastitu snagu te tako stvaraju dojam uspješnog ostvarenja tradicionalnih muških zadataka i obilježja. Oni koji te karakteristike ne posjeduju, prirodno su manje muževni, taj dio identiteta nije im jednako važan ili kod njih nije izražen u skladu s društveno očekivanom razinom, vrlo se vjerojatno neće naći na povoljnom hijerarhijskom položaju.

Muževnost je vjerojatno najvažniji čimbenik koji pridonosi boljem ili lošijem položaju na socijalnoj ljestvici zatvorenika i iz nje zapravo proizlaze svi ostali kriteriji. Kako se muškost vrlo često povezuje sa snagom, dominantnošću i moći, nije neobično očekivati kako će se osobe s ovim karakteristikama naći pri vrhu hijerarhijskog sustava zatvorenika. S druge strane, ženstvenost može asociirati na osjetljivost, podređenost i nježnost, što je vrlo česta stereotipizacija osobina vezanih za ženski spol, ali, nažalost, i vrlo raširena, osobito u tradicionalnom kontekstu. Iz tih razloga, zatvorenici s prepoznatim feminiziranim obilježjima uglavnom se nalaze najniže na socijalnoj hijerarhiji (Sabo i sur., 2001; Faccio i Costa, 2013). Muškost i ženstvenost društveno su oblikovani konstrukti s tradicionalno pripojenim obilježjima koja su očekuju od pojedinog spola. Upravo zbog toga što se radi o društvenim konstruktima, može se pretpostaviti kako će se jednaka vjerovanja preslikati i u zatvorsko okruženje (kao jedno umanjeno društvo), pogotovo zato što se radi o, uglavnom muškoj, spolno homogenoj grupi. U takvim uvjetima, gdje se klasične karakteristike spolova ne mogu automatski pridati temeljem pripadnosti muškom ili ženskom spolu, traže se razlike i nijanse između samih zatvorenika na temelju muškosti. S jedne strane, izdvajaju se oni s tipično „muškim“ obilježjima i ponašanjima kao što su nasilno ponašanje i nadmoć, a s druge strane su nedovoljno muževni zatvorenici koji svojim fizičkim izgledom ili drugim ponašajnim obilježjima ostale zatvorenike podsjećaju na žene. S obzirom na činjenicu da se radi o muškarcima lišenima slobode koji su, prema tom kriteriju, izjednačeni, a smatraju da su im samim time oduzeti i svi ostali načini izražavanja identiteta, naglašavanje muževnosti i rangiranje po tom kriteriju čini se, za njih, kao logičan izbor.

No, kako se po muškosti izdvojiti iz velike skupine muškaraca i spriječiti pad na posljednje mjesto u hijerarhiji? Uspostavljanje dominacije nije jednostavan zadatak, a strategija kojom se zatvorenici često koriste jest zlostavljanje (Levan, 2011; Plummer, 2013). Uglavnom su zatvorenici s vrha hijerarhije ujedno i zlostavljači ili su do te pozicije dospjeli koristeći se upravo nasilnim ponašanjem i ucjenjivanjem. Međutim, samo zlostavljanje zahtijeva neke preduvjete, a to su upravo obilježja muškosti. Zbog važnosti nadmoći, snage i muževnosti, zatvorenici izoliraju, ponižavaju i fizički zlostavljaju one koji ne zadovoljavaju kriterije tražene muškosti (Blitz i sur., 2008; Shoham, 2015). Dominantni pojedinci se razlikuju po određenim obilježjima, ali ono što im je uglavnom zajedničko jest upravo muževnost. Feminiziranim muškarcima neformalno je zapravo zabranjeno otvoreno tražiti nekakvu moć ili utjecaj u zatvoru, a kamoli posjedovati je (Peek, 2004). S obzirom na to da se ženstvenost u zatvorskom sustavu izjednačava sa slabošću, nije začuđujuće kako se upravo zatvorenici s takvim karakteristikama nalaze pri samom dnu hijerarhije te su nerijetko žrtve silovanja ili nekih drugih oblika zlostavljanja (Peek, 2004). Čak i pojedina specifična ponašanja koja upućuju na feminiziranost zatvorenika, mogu

biti primijećena i imati negativan utjecaj na njegovu hijerarhijsku poziciju. Shoham (2015) navodi kako poslušnost, slabost, traženje pomoći, izražavanje emocija i slična ponašanja mogu upropastiti reputaciju zatvorenika i potkopati njegovu muževnost. Na nepoželjnost posjedovanja ženskih osobina i njihov negativan utjecaj na socijalni položaj zatvorenika upućuje i jedno od tipičnih normi zatvoreničke subkulture, *budi muškarac ili riskiraj biti doživljen kao žena* (Sykes i Messinger, 1960; prema Meško i Hazin, 2018). Prema Sabo i sur. (2001), svaka uloga na dnu hijerarhijske ljestvice zatvorenika na neki način povezana je sa ženstvenim osobinama, odnosno sa slabošću s kojom se često identificira, a takvi pojedinci često su i žrtve seksualnog zlostavljanja tijekom svog boravka u kaznenoj ustanovi (Smith i Batiuk, 1989; prema Hensley, Tewksbury i Castle, 2003).

Za zatvorsku populaciju (posebno za dominantne zatvorenike na vrhu hijerarhije) zapravo je karakteristična toksična mužkost koja se može povezati uz već spomenutu hegemoničnu mužkost, a uključuje ponašanja koja su socijalno destruktivna zbog snažne usmjerenosti na dominaciju nad drugima (Kupers, 2005; Carceral, 2006). To su, smatra Kupers (2005), jaka natjecateljska nastojenost, neosjetljivost, pohlepa, nezainteresiranost za osjećaje drugih, spremnost na upotrebu nasilnog ponašanja kao rješenja problema te podcjenjivanje, stigmatizacija i pokoravanje žena, homoseksualaca, te muškaraca koji iskazuju feminizirana obilježja.

3.2. Seksualna orijentacija i rodni identiteti

Uloga seksualne orijentacije u određivanju položaja u zatvoreničkom socijalnom poretku proizlazi iz važnosti posjedovanja obilježja povezanih s mužkosti. U okruženju u kojem se gotovo isključivo nalaze muškarci i to, poznajući općenite karakteristike osobnosti i ponašanja zatvorske populacije, muškarci teških ličnosti i vrlo patrijarhalnih stavova o rodnim ulogama i mužkosti, može se pretpostaviti kako će se kod velikog broja pojaviti slična razmišljanja o osobama različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta (homoseksualci, biseksualci, transrodne osobe, transseksualne osobe i interseksualne osobe). Iako istospolne seksualne aktivnosti u zatvorskom okruženju nisu neuobičajene, homofobija je u zatvorima vrlo raširena (Gianoulis, 2006; Ricciardelli i Spencer, 2014). Osim toga, nerijetko su upravo oni zatvorenici koji su pri vrhu hijerarhije i ističu se dominacijom, homoseksualno aktivni. Međutim, u tom se slučaju radi o obliku zlostavljanja drugih zatvorenika. Odnosno, tim ponašanjem učvršćuju moć i postojeći položaj prikrivajući vrlo često zadovoljavanje vlastite seksualne potrebe načinom održavanja dominacije. Moglo bi se reći da je homoseksualnost dopuštena onima koji već imaju ustaljen visoki položaj u hijerarhiji, odnosno ulogu zlostavljača. Takvi zatvorenici sebe percipiraju heteroseksualnima i svoju ulogu u hijerarhiji smatraju puno drugačijom od uloge njihovih žrtava (Peek, 2004).

Shoham (2015) navodi kako se zbog patrijarhalne klime koja vlada u većini zatvorskih sustava homoseksualce izjednačava sa ženama, što ih čini podređenim članovima zatvorskog društva i potencijalnim žrtvama nasilja. Za takve zatvorenike, nizak, možda i najniži položaj u poretku sa sobom nosi niz zaduženja koja se tradicionalno smatraju ženskim poslovima. Primjerice, radi se o podređenim poslovima kao što su kuhanje i nošenje kave, slaganje kreveta, čišćenje ćelija i pranje odjeće, a zabranjeno im je i imati moć nad drugima (Peek, 2004; Ricciardelli,

2014). Temeljem znanstvenog istraživanja na uzorku ispitanika koji su bili otpušteni na uvjetni otpust, Ricciardelli (2014) zaključuje kako se mnogi zatvorenici za vrijeme izdržavanja kazne trude sakrivati ponašanja i želje koje bi druge mogli navesti na ideju da su homoseksualci, a jedini način za izbjegavanje zlostavljanja je zapravo potiskivanje velikog dijela svog identiteta. U okruženju u kojem se moraju potpuno prilagoditi i u kojem gube svaki oblik kontrole i moći nad svojim životom, potreba za mijenjanjem i skrivanjem i vlastitog identiteta nije zahvalan zadatak. Stoga, ne čudi kako su homoseksualni zatvorenici izvještavali o značajnoj razini anksioznosti (Richmond, 1978; prema Ricciardelli, 2014). Zasigurno takvi problemi mentalnog zdravlja proizlaze i iz njihovog niskog položaja na zatvoreničkoj socijalnoj hijerarhiji jer zbog loše pozicije uglavnom slijedi i veći rizik za viktimizaciju. Osim toga, spoznaja drugih zatvorenika o homoseksualnosti pojedinog zatvorenika povećava vjerojatnost stigmatizacije i etiketiranja (Ricciardelli, 2014).

Specifičnu skupinu u zatvorskoj populaciji svakako čine transseksualni, transrodni i interseksualni zatvorenici. Peek (2004) navodi kako su transseksualne osobe u posebnom riziku za bilo koji oblik viktimizacije, uključujući fizičko i seksualno zlostavljanje, pa čak i smrt. U jednakom riziku za viktimizaciju, u smislu verbalnog uznemiravanja, fizičkog zlostavljanja i seksualnog nasilja nalaze se i transrodne i interseksualne osobe na izdržavanju kazne zatvora (Sylvia Rivera Law Project, 2007). Jennes i sur. (2019) potvrdili su ove nalaze rezultatima znanstvene studije provedene u Californiji koja ističe kako je stopa prevalencije seksualnih napada na transrodne i interseksualne zatvorenike iznosila 58,5% tijekom njihove povijesti zatvaranja u kalifornijskom zatvorskom sustavu. Dolovich (2011) smatra da su transseksualnost i interseksualnost već same po sebi rizični čimbenici za seksualno zlostavljanje na izdržavanju kazne zatvora te da bi takvu skupinu zatvorenika bilo najbolje izdvojiti u posebne odjele kako bi se prevenirao bilo kakav oblik viktimizacije.

Imajući na umu kriterije pozicioniranja unutar interne socijalne hijerarhije u zatvorskom okruženju, na čijem se vrhu nalaze dominantni muškarci koji često fizički i seksualno zlostavljaju one koji imaju „nedostatak muških obilježja“, navedeni rezultati ne čude. Naime, transseksualne i interseksualne osobe posjeduju više ženskih obilježja od ostalih zatvorenika, a kao što je već utvrđeno, u očima zatvorenika, ženstvenost se izjednačuje sa slabošću. Zbog svojih ženstvenih obilježja i spremnosti na preuzimanje tipičnih ženskih karakteristika i ponašanja, vrlo su poželjni kao seksualni partneri dominantnijim zatvorenicima (Donaldson, 2001; prema Sabo i sur., 2001). Budući da su zbog svojih specifičnosti u velikom riziku od viktimizacije, jedna od opcija je, kako je već navedeno, smještanje u posebne odjele ili ustanove. S druge strane, i takva segregacija može biti psihološki štetna za takve zatvorenike jer se mogu osjećati izolirano od ostalih zbog svog rodnog identiteta. Izdvajanje od drugih zatvorenika često je žrtvama psihički teže za podnijeti nego zlostavljačima, smatra Peek (2004).

3.3. Kronološka dob i dužina boravka u penalnoj ustanovi

Dočekati i proživljavati starost u zatvoru nije lak zadatak. Iz fizičkih i psiholoških promjena koje prate stariju dob proizlaze specifične potrebe takvih zatvorenika. Zbog svoje tjelesne ograničenosti i rastuće slabosti, zatvorenici starije životne dobi u riziku su od zlostavljanja od strane mlađih zatvorenika (Ginn, 2012). Vito i Wilson (1985; prema Kerbs i Jolley, 2008) navode

kako je za starije zatvorenike zlostavljanje, ali i sam strah od viktimizacije, veliki problem. Neka istraživanja starijim zatvorenicima smatraju osobe u dobi između 50 i 60 godina i starija, a neka one pojedince koji su stariji od 55 ili 60 godina (Ginn, 2012). Od same kronološke dobi, možda je bitnija percepcija zatvorenika kao starog ili barem starijeg od sebe, od strane drugih zatvorenika. Time zapravo njegovu dob mogu povezati sa slabosti zbog čega ih smatraju manje vrijednima od sebe. Asociranje starijih osoba sa obilježjem slabosti može se povezati i s njihovim biološkim promjenama koje ih uistinu čine fizički manje otpornima i spremnima na nošenje s teškoćama institucionalnog života u zatvoru. Na neki način, starenjem, muški zatvorenici gube određeni dio muškosti. Ne bi li zadržali i naglasili svoju muškost i moć, mnogi se zatvorenici okreću čestoj i intenzivnoj tjelovježbi ili pak iskazivanju nasilnog ponašanja, no ovaj način nošenja s osjećajem smanjenja muževnosti, za starije tijelo fizički je puno zahtjevnije (Jewkes, 2005). Dakle, često su zbog svoje dobi diskriminirani od strane drugih zatvorenika jer ih se smatra slabijima i manje muževnima. Zbog toga se mnogi stariji zatvorenici nalaze na dnu socijalne hijerarhije (Ginn, 2012).

Međutim, kao kompenzaciju za gubljenje muškosti u određenim područjima, pojedini stariji zatvorenici preuzimaju ulogu mentora i predstavljaju očinsku figuru mlađim zatvorenicima pomažući im u prilagođavanju na zatvorski život (Fleisher i Decker, 2001; Bandyopadhyay, 2006). S druge strane, nizak status zatvorenika starije životne dobi može biti povezan i sa činjenicom da su jedna trećina starijih zatvorenika počinitelji seksualnih delikata (Flynn, 1998, 2000; prema Kerbs i Jolley, 2008). Kao što je poznato, takvi su zatvorenici često na dnu hijerarhijske ljestvice. Suprotno tome, Kerbs i Jolley (2008) navode kako su u odnosu na mlade zatvorenike, stariji u znatno nižem riziku od viktimizacije. To se može pripisati njihovom dugogodišnjem boravku u zatvoru zbog čega ih drugi zatvorenici često doživljavaju kao iskusne i mudre pojedince koji se razumiju u zatvorsko okruženje i u njemu se vrlo dobro snalaze. Takva percepcija zatvorenika smješta ih na bolje pozicije u hijerarhiji i donosi visoku razinu poštovanja. Dakle, pozicija starijih zatvorenika u posebnom je riziku ukoliko se radi o počiniteljima seksualnih delikata ili zatvorenicima koji su osuđeni na kraće kazne zatvora.

Međutim, istraživanje Kreager i sur. (2017) pokazalo je kako stariji zatvorenici, zahvaljujući svojem znanju o funkcioniranju zatvorskog sustava i autoritetu, predstavljaju pozitivan utjecaj na mlađe zatvorenike i ujedinjuju ih. Sukladno tome, nalaze se na visokim pozicijama u socijalnoj hijerarhiji te su ostalim, mlađim, zatvorenicima uzori. Rezultati su pokazali kako su zatvorenici najviše poštovani i smatrani najutjecajnijima ako su starije dobi te ako već dulje razdoblje izdržavaju svoju kaznu. Osim toga, stariji su pojedinci asociirani na znanje i mudrost, zbog čega su ih mlađi zatvorenici iznimno poštovali. Hijerarhijski visoko pozicionirani stariji zatvorenici bili su i počinitelji težih kaznenih djela, što je zapravo značilo veću kaznu zatvora, odnosno duže vrijeme provedeno u samoj penalnoj ustanovi.

Teško je odrediti koji je točno faktor primaran u određivanju visokog statusa starijih zatvorenika - jesu li na boljim pozicijama zbog svoje kronološke dobi koja često asocira na mudrost, znanje i smirenost ili zbog toga što su već dugo u zatvoru, dulje od mladih zatvorenika koji tek stignu na izdržavanje kazne, pa starije zatvorenike vide kao iskusne, mudre, izdržljive i sposobne snalaziti se u zatvorenim uvjetima te ih u konačnici i nešto naučiti? S obzirom na to da su često oni zatvorenici koji su dulje u zatvorima, odnosno kaznionicama, i kronološki stariji, teško je jedno odvojiti od drugoga. Ipak, prednost bi mogla pripasti duljini boravka u ustanovi. Bandyopadhyay

(2006) u svojem je istraživanju došla do spoznaje kako su i u jednom indijskom zatvoru na najboljim položajima hijerarhije upravo zatvorenici koji su na izdržavanju kazne zatvora dulje vrijeme. Ako su proveli već značajno vrijeme u nekom zatvoru ili kaznionici, dulje od drugih, ostali zatvorenici mogu steći dojam kako je to njihova ustanova i prostor koji oni poznaju bolje od svih drugih koji tek stignu. S obzirom da su tamo proveli tako puno vremena, zatvorenici mogu pretpostaviti kako su tijekom svog dugog boravka, stariji pojedinci prošli kroz brojne situacije koje su ih testirale i izgradile u smirene autoritete koji svoju kaznu žele izdržati bez uključivanja u drame i probleme zatvoreničke subkulture (Jarman, 2020). Naučili su snalaziti se u zatvorskim uvjetima, iskustvom shvatili kako reagirati u određenim uvjetima, odnosno kakvo ponašanje vodi do željenih ili neželjenih posljedica. S obzirom na to, ne čudi što su neki od najcjenjenijih zatvorenika upravo oni koji su u samoj ustanovi proveli više vremena od ostalih.

3.4. Vrsta kaznenog djela

Počinitelji seksualnih delikata posebno su stigmatizirani i u društvu izvan zatvorskih zidova. Takav sramotan status nastavlja se i u zatvorskom okruženju od strane zatvorenika, ali često i od strane zatvorskog osoblja. Karp (2010; prema Michalski, 2017) objašnjava kako status zatvorenika pada proporcionalno slabosti žrtve. Prema tome, na najnižim se rangovima u hijerarhiji nalaze počinitelji kaznenih djela ubojstva ili silovanja u kojima su žrtve žene ili djeca. Napad na osobe slabije od sebe smatra se kukavičkim pothvatom, a takav počinitelj automatski u očima drugih postaje slabijem i nedovoljnim muškarcem. Bandyopadhyay (2006) opisuje kako dolazi do pojave u kojoj kao da se slabost žrtve počinjenjem takvog zločina odrazi i na samog počinitelja učinivši ga slabim.

Blagden i Pemberton (2010; prema Ricciardelli i Moir, 2013) navode kako su u zatvorima u Velikoj Britaniji, upravo počinitelji seksualnih delikata u najvećem riziku od viktimizacije, posebice kada ostali zatvorenici saznaju za vrstu kaznenog djela zbog kojeg izdržavaju kaznu zatvora.

Ricciardelli i Moir (2013) ističu da se na najnižim pozicijama u zatvorskoj hijerarhiji nalaze upravo zatvorenici osuđeni zbog kaznenih djela u kojima su žrtve bile žene ili djeca, uključujući silovanje, seksualno zlostavljanje i dječju pornografiju. Na najvišim rangovima hijerarhije nalazili su se zatvorenici počinitelji oružanih pljački, ubojstva, trgovanja drogom, te pojedinci uključeni u organizirani kriminalitet.

Istraživanje Meška i Hazina (2018) navodi kako hijerarhija između zatvorenika postoji na temelju dužine kazne koja im je izrečena, odnosno kako se teža kaznena djela (isključujući ona u kojima su žrtve djeca i žene) povezuju s boljim hijerarhijskim rangom. Jasno je kako zbog stigme koju još izvana nose u zatvorsko okruženje te zbog samog kaznenog djela koje im stvara reputaciju slabog i nemuževnog muškarca, na dnu se hijerarhije nalaze zlostavljači djece, naročito oni koji djecu seksualno viktimiziraju. Ricciardelli (2014) navodi kako je u kanadskoj zatvoreničkoj subkulturi usađena norma zlostavljanja, pa čak i ubijanja počinitelja seksualnih delikata, zbog čega se takvi pojedinci osjećaju posebno ranjivo. Čini se kako je nizak položaj takvih zatvorenika u internoj hijerarhiji zatvorenika gotovo univerzalno raširen. I u švedskim zatvorima je potvrđena iznimno loša pozicija počinitelja seksualnih delikata koji su se smatrali najjećim „otpadom“ u zatvorima (Akerstrom, 1986; prema Winfree, Newbold i Houston Tubb

III, 2002). Vaughn i Sapp (1989; prema Winfree i sur., 2002) u svojem su istraživanju ispitali poredak zatvorenika prema vrsti počinjenog kaznenog djela. Prema tome, statusna hijerarhija izgledala je ovako (od najvišeg ranga do najnižeg poredanih prema kaznenim djelima zbog kojih su zatvorenici osuđeni na kaznu zatvora) – razbojništvo, kaznena djela vezana uz droge, ubojstvo, imovinski delikti, silovanje, kaznena djela seksualnog iskorištavanja djeteta.

I u ovom slučaju dno hijerarhije čine počinitelji kaznenih djela u koja je uključen neki oblik seksualnog zlostavljanja, a na posljednjoj se poziciji, očekivano, nalaze počinitelji krivi za viktimizaciju djece. Na najvišim položajima u hijerarhiji nalaze se počinitelji razbojništva. Ovaj podatak nije začuđujući s obzirom na to da bi zatvorenici takve pojedince, zbog upotrebe nasilja za postizanje materijalnog cilja mogli okarakterizirati kao muževne i snažne (Gutrung, 2019; Terehovič, 2003). U istraživanju zatvorenika iz Novog Meksika i Novog Zelanda rezultati su potvrdili isto - na dnu su silovatelji, zlostavljači djece i počinitelji incesta (Winfree i sur., 2002). Dosta nisko na hijerarhijskog ljestvici našli su se i zlostavljači supruga kao i počinitelji ubojstva prijatelja te članova obitelji. S druge strane, počinitelji naručenih ubojstava imali su visoki status u hijerarhiji, što ukazuje na veću razinu poštovanja drugih zatvorenika ukoliko je počinitelj profesionalac i ako to radi zbog financijske naknade. Očekivano, pri vrhu rangiranja, nalazili su se počinitelji razbojništva i dileri droge. Svakako se može potvrditi kako zatvorenici, bez obzira na ekstremnost i okrutnost načina izvršenja pojedinih kaznenih djela, hijerarhiju konstruiraju temeljem subjektivne (koja često odražava i društvenu) moralnosti kaznenih djela jer kao i izvan zatvora, i osobe unutar zatvora prema određenim kaznenim djelima, poput nasilja, posebice seksualnog, prema ženama ili djeci, iskazuju iznimnu netrpeljivost (Roy, 2003; Jones, 2014; Gutrung, 2019). Zbog posebno izraženog rizika od viktimizacije, kao što je već spomenuto, počinitelji seksualnih delikata nastoje sakriti kazneno djelo zbog kojeg se nalaze na izdržavanju kazne zatvora. Ukoliko se informacija o počinjenom kaznenom djelu proširi među ostalim zatvorenicima, status zatvorenika automatski pada na ljestvici te posljedično, takav pojedinac postaje metom zlostavljanja, iskorištavanja i ostalih oblika viktimizacije (Schwaebe, 2006).

Vidljivo je kako je poveznica hijerarhijskog poretka po vrsti počinjenih kaznenih djela zapravo opet mužkost zatvorenika. Određena kaznena djela rangirana su više zbog toga što su ih zatvorenici percipirali kao muževnija (razbojništvo) ili primjerice zato što su počinjenje kaznenog djela opravdavali ciljem, odnosno uglavnom stjecanjem financijskih sredstava (kao što je slučaj kod profesionalnih ubojica). Za kaznena djela koja su svojim počiniteljima omogućavala najbolje položaje u hijerarhiji, zatvorenici su vjerojatno pronalazili objašnjenja ili opravdanja. Ako se radilo o kaznenim djelima s elementima nasilja kao što su ubojstvo ili razbojništvo (naravno, ako se snaga žrtve smatra barem jednakom u odnosu na počiniteljevu), njihovo izvršenje je visoko cijenjeno jer u načinu počinjenja sadrži ključne elemente mužkosti – „u muškarčevoj je prirodi agresivno i nasilno ponašanje“. Takvi su zatvorenici percipirani snažnima i spremnima izboriti se za sebe ili svoju obitelj, jer bi ipak, „pravi muškarci“ trebali biti dominantni i moćni. Iako se ovdje ponovo radi o jednom klasičnom stereotipu, činjenica je da većina zatvorenika gaji upravo takav vrijednosni sustav. Čak i kada se radi o kaznenim djelima u kojima nasilno ponašanje nije direktno uključeno, kao što su ona vezana uz distribuciju, proizvodnju i prodaju droge, zatvorenici mogu u takvim zločinima prepoznati zatvorenikovu snalažljivost, njegovu sposobnost i želju za brigom o svojoj obitelji ili pak pretpostaviti kako, zbog prirode kaznenih djela koja je počinio, raspolaže značajnim financijskim sredstvima. Ipak, ključno obilježje koje poželjna kaznena djela razlikuje od onih čije počinitelje zatvorenici snažno odbacuju i

zlostavljaju jest dob i spol žrtve, a posebno su diskriminirani i počinitelji seksualnih delikata (u tom su slučaju najčešće žrtve upravo žene i djeca). Takvi su pojedinci u očima drugih zatvorenika jadniji, slabiji i zapravo nedovoljno muški - to što su za svoje žrtve odabrali osobe znatno slabije od sebe o njima govori kako nisu hrabri, sposobni i dovoljno moćni za suprotstavljanje jačima, jer da jesu, ne bi se okretali žrtvama koje su toliko manje snažne i nesposobne obraniti se (Gutrung, 2019). Osim toga, na njihov nizak rang u hijerarhiji svakako utječe i stigmatizacija koja ih prati još iz društvene osude počinjenja seksualnih delikata, naročito onih na štetu djece.

3.5. Utjecaj medija na pozicioniranje zatvorenika u internoj socijalnoj hijerarhiji

Posebnu skupinu predstavljaju zatvorenici čiji su slučajevi medijski eksponirani ili su oni sami iz nekog razloga javnosti poznate osobe. Ovisno o počinjenom kaznenom djelu te o njemu dostupnim informacijama, ali i njihovom socijalnom statusu i simpatijama šire javnosti prije samog zatvaranja, položaj u socijalnoj hijerarhiji može varirati. Dakle, osim što je svojim ponašanjima i obilježjima oblikuju sami zatvorenici, na socijalnu hijerarhiju u penalnim ustanovama može utjecati i javno mnijenje koje često formira svoje stavove na osnovu medijskog izvještavanja (Ricciardelli, 2014; Rade i sur., 2016). S obzirom na današnji razvoj tehnologije i brojne oblike kroz koje su informacije dostupne, takvo *curenje* podataka nije iznenađujuće, a može negativno ili čak pozitivno utjecati na položaj zatvorenika u socijalnoj hijerarhiji.

3.6. Ponašanja povezana s kršenjem zatvoreničkog koda

Zatvorenički kod je interni skup normi zatvorenika koji opisuje niz dopuštenih i zabranjenih ponašanja čije pridržavanje ili pak nepoštivanje rezultira određenim posljedicama (Clark, 2010; Worrall i Morris, 2012). Ključna i u zatvorskom okruženju neprihvatljiva uloga koja proizlazi iz kršenja jednog od najbitnijih zatvoreničkih normi, jest ona izdajice ostalih zatvorenika, odnosno uloga *cinkaroša ili drukera*. Prenošenje informacija zatvorskom osoblju među zatvorenicima se smatra „prodavanjem duše“ (Lander i sur., 2016). Takvo ponašanje percipira se najtežom izdajom zatvoreničkog koda i subkulture. Zatvorenici koji se ponašaju na taj način nisu smatrani muškarcima jer su preslabi izdržati pritisak osoblja i umjesto toga su spremni iznevjeriti povjerenje drugih zatvorenika (Wellford, 1967). Kako im se ne može vjerovati u skrivanju informacija bitnih za odvijanje aktivnosti koje zatvorenici nastoje zadržati tajnima, zauzimaju najniže pozicije u hijerarhiji i u skladu s time trpe brojne oblike viktimizacije. Uz počinitelje seksualnih delikata, oni pojedinci koji odluče izdati zatvorenički kod i surađivati s osobljem prenoseći im događanja i interne informacije, imaju najniže i najrizičnije pozicije u socijalnoj hijerarhiji. Etikete *cinkaroša ili drukera* u zatvorskom se okruženju teško riješiti i okaljan ugled zatvorenika može mu osim niskog statusa u hijerarhiji, donijeti vrlo ozbiljne posljedice, poput mučenja, izoliranja i drugih oblika fizičkog zlostavljanja.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Unatoč tome što određeni zatvorenici ne žele biti uključeni u zatvoreničku subkulturu i nisu zainteresirani za stvaranje dobrih odnosa ili pak izazivanje neprijateljstva, nitko se zapravo ne želi naći na dnu hijerarhije. Svima je dobro poznato što tako nizak položaj može

značiti i u kakvom se riziku nalaze ukoliko do toga dođe. Upravo su zatvorenici s najlošijim statusom najranjiviji za viktimizaciju. Čim postane jasno tko se nalazi na najnižim rangovima, hijerarhija postaje svojevrsno opravdanje za nasilno ponašanje onih zatvorenika koji su na vrhu zatvoreničkog poretka. U samom svojem postojanju, socijalna hijerarhija razlikuje snažnije i slabije zatvorenike koji zapravo postaju zlostavljači i žrtve zlostavljanja. Viktimizacijom drugih zatvorenika, dominantniji zatvorenici potvrđuju svoju nadmoć, snagu i visoki status. Takvim ponašanjem pojedince nižeg ranga dodatno ponižavaju čineći ih još submisivnijima. Upravo se upotrebom nasilja i zlostavljanjem drugih zatvorenika reguliraju odnosi između zatvorenika različitih rangova u hijerarhiji (MacDonald i sur., 2013). Ne mora se nužno raditi o fizičkom ili seksualnom zlostavljanju koje vrlo intenzivno i direktno u zatvorenicima izaziva osjećaj bezvrijednosti. Načini zadržavanja visokog položaja mogu biti i prijetnje ili ucjene kojima se kod zatvorenika namjerno izazivaju anksioznost i strah ne bi li se ponašanje nisko pozicioniranih zatvorenika usmjeravalo u željenom smjeru. De Viggiani (2012) navodi kako su u zatvorskom okruženju i zatvoreničkoj subkulturi nasilno ponašanje, zlostavljanje i viktimizacija zapravo dio rutine i gotovo neodvojivi od socijalne hijerarhije. Iako je zlostavljanje svojevrsna posljedica hijerarhijske podjele, ono je ujedno i strategija i način postizanja te zadržavanja pojedine pozicije. Upravo si korištenjem nasilnog ponašanja neki zatvorenici uspijevaju poboljšati status. Zbog potencijalnog zlostavljanja i viktimizacije drugih zatvorenika, ali i pritiska zbog postizanja željene pozicije u hijerarhiji ili barem izbjegavanja onih najlošijih, zatvorenici mogu razviti brojne probleme mentalnog zdravlja. Zatvorski stručnjak iz Estonije (MacDonald i sur., 2013) objašnjava kako su odnosi između onih zatvorenika koji se nalaze visoko na hijerarhiji i onih koji su na najlošijim pozicijama vrlo narušeni te kako su zatvorenici s višim statusom okrutni prema onima koje smatraju slabijima od sebe. Upravo su takvi uvjeti plodno tlo za razvoj problema mentalnog zdravlja kao što su anksioznost, depresija ili suicidalne misli, pa čak i pokušaj samoubojstva. U strahu od stjecanja niskog statusa u hijerarhiji, zatvorenici često moraju sakrivati dijelove svojeg identiteta ili života ne bi li se prikazali snažnijima i otpornijima. Upravo je to jedan od razloga zašto je stručnjacima koji rade u zatvorskom sustavu važno poznavati hijerarhijsku organizaciju zatvorenika. Pravodobno detektiranje najranjivijih skupina zatvorenika omogućuje kvalitetniju pomoć takvim skupinama i prevenciju daljnjeg razvoja problema mentalnog zdravlja, koliko je to moguće.

Osim navedenog, negativne posljedice koje indirektno proizlaze iz zatvoreničke hijerarhije jesu i utjecaj na odnose sa zatvorskim osobljem. U istraživanju Meška i Hazina (2018) službenici zatvorskog osoblja su potvrdili kako postojanje zatvoreničke subkulture i socijalne hijerarhije zatvorenika narušava njihove međusobne odnose. Radi postizanja željene pozicije u hijerarhiji, zatvorenici se mogu distancirati od osoblja i tretmanskim programima u koje bi trebali biti aktivno uključeni. Karakteristika koja se kod zatvorenika cijeni jest sposobnost održavanja neutralnih i neznačajno prisnih odnosa sa službenicima osiguranja ili tretmanskim osobljem. Time se znatno može ugroziti motivacija za ulaskom u programe tretmana i razvijanje kvalitetnih odnosa s tretmanskim osobljem, ali i djelatnicima sektora osiguranja (pravosudna policija).

S druge strane, postojanje socijalne hijerarhije može imati i određene pozitivne posljedice. Iako je zahvaljujući hijerarhiji nasilno ponašanje i zlostavljanje stalna prijetnja sigurnosti zatvorenika, jednim dijelom je upravo ona zaslužna za održavanje reda i mira (Colwell, 2007; Facio i Costa, 2013). Naime, često su neformalne vođe i pojedinci s vrha hijerarhije odgovorni za umirivanje zatvorskih sukoba. Oni usmjeravaju zatvorenike kako bi sukobe i probleme

trebali rješavati između sebe. Također, postojanjem hijerarhije naglašava se potreba očuvanja postojećeg poretka, odnosno svatko u hijerarhiji zna svoje mjesto i osim pokojih buntovnika koji se nastoje usprotiviti takvom rangiranju, većina ih se pokori zatvorskim zakonima i svoj položaj prihvaćaju. Kao što je već spomenuto, slovenskim istraživanjem ustanovljeno je kako je postojanje socijalne hijerarhije zatvorskom osoblju katkad poželjno i korisno jer im upravo zatvorenici s vrha hijerarhije koje ostali poštuju i slušaju pomažu u održavanju reda, a osim njih, pomažu im i pojedinci koji se nalaze na najlošijim položajima kroz prikupljanje i prosljeđivanje informacija (Meško i Hazin, 2018).

Ovaj rad, analizirajući procese pozicioniranja zatvorenika u internom hijerarhijskom sustavu, a uzimajući u obzir kriterije pozicioniranja, nudi polazište za daljnja istraživanja ove problematike. Kako bi se osiguralo što kvalitetnije i sigurnije funkcioniranje zatvorskog sustava, bilo bi nužno istražiti na koji način se zatvorenici pozicioniraju unutar jednog kaznenog tijela, primjerice, unutar jedne veće kaznonice maksimalnog stupnja sigurnosti u kojoj zatvorenici borave duže vrijeme. Na taj način bi se dobio bolji uvid u potencijalne žrtve nasilja te detektirale neformalne „vođe“ koji mogu ugroziti sigurnost penalne ustanove. Temeljem rezultata takvih znanstvenih istraživanja (a koristeći mješovitu metodologiju radi dobivanja što detaljnijih podataka) moguće bi bilo napraviti smjernice za preventivno djelovanje i suzbijanje svih neželjenih posljedica formiranja socijalne hijerarhije zatvorenika.

Analizom i sintezom dostupne literature, opravdano je zaključiti kako hijerarhijski sustav zatvorenika nedvojbeno utječe na oblikovanje zatvorskog okruženja te kako su njegovi učinci na život u penalnoj ustanovi, na odnose sa zatvorskim osobljem kao i na uspješnost tretmana i sveukupnost penološke rehabilitacije vrlo važni i ne smiju se zanemariti.

Upravo zbog toga, socijalna hijerarhija je gotovo neodvojivi dio zatvorskih događanja i organizacije zatvoreničke subkulture. Kao i u društvu, uvijek će postojati oni koji su skloniji istaknuti se, biti dominantni ili agresivniji, kao što će drugi pojedinci zbog nekih svojih obilježja, za većinu biti neprihvatljivi i izolirani. To je neosporna činjenica koju treba prihvatiti i imati na umu te prema tome kreirati metode postupanja u svrhu očuvanja reda i sigurnosti penalne ustanove.

LITERATURA

- Bandyopadhyay, M. (2006). Competing Masculinities in a Prison. *Men and Masculinities*, 9(2), 186-203.
- Bird, S. R. (1996). Welcome to the Men's Club: Homosociality and the Maintenance of Hegemonic Masculinity. *Gender and Society*, 10(2), 120-132.
- Blitz, C. L., Wolff, N., i Shi, J. (2008). Physical victimization in prison: The role of mental illness. *International Journal of Law and Psychiatry*, 31(5), 385-393.
- Caldwell, M. G. (1956). Group Dynamics in the Prison Community. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 46(5), 648-657.
- Carceral, K. C. (2006). *Prison, Inc: A Convict Exposes Life Inside a Private Prison*. New York: New York University Press.

- Clark, R. L. (2010). 'Punks, Snitches, and Real Men: Negotiations of Masculinity and Rehabilitation among Prison Inmates', *Theory in Action*, 3, 63–97.
- Colwell, B. (2007). 'Deference or Respect? Status Management Practices among Inmates', *Social Psychology Quarterly*, 70, 442–60.
- De Viggiani, N. (2012). Trying to be Something You Are Not: Masculine Performances within a Prison Setting. *Men and Masculinities*, 15(3), 271-291.
- Dirga, L., Lochmannová, A., i Juříček, P. (2016). The Structure of the Inmate Population in Czech Prisons. *Sociológia*, 47(6), 559-578.
- Dolovich, S. (2011). Strategic segregation in the modern prison. *American Criminal Law Review*, 48(1), 1–110.
- Faccio, E. i Costa, N. (2013). 'The Presentation of Self in Everyday Prison Life', *Global Crime*, 14(1), 386–403.
- Fleisher, M. S., i Decker, S. H. (2001). An Overview of the Challenge of Prison Gangs. *Corrections Management Quarterly*, 5(1), 1-9.
- Galtung, J. (1958). The Social Functions of a Prison. *Social Problems*, 6(2), 127-140.
- Gianoulis, T. (2006). *Prisons and Prisoners*. Glbtq. 1-5. Preuzeto 5.srpnja 2019. s http://glbtqarchive.com/ssh/prisons_S.pdf
- Ginn, S. (2012). *Elderly prisoners*. Dostupno na https://www.researchgate.net/profile/Stephen_Ginn/publication/232255358_Elderly_prisoners/links/5c25571a299bf12be39df583/Elderly-prisoners.pdf. Preuzeto 13.09.2019.
- Gutrung, H. (2019). Socijalna hijerarhija zatvorenika u penalnom sustavu. Diplomski rad, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Hearn, J. (2004). From hegemonic masculinity to the hegemony of men. *Feminist Theory*, 5(1), 49-72.
- Hensley, C., Tewksbury, R., i Castle, T. (2003). Characteristics of Prison Sexual Assault Targets in Male Oklahoma Correctional Facilities. *Journal of Interpersonal Violence*, 18(6), 595-606.
- Jarman, B. (2020). Only one way to swim? The Offence and The Life Course In Accounts Of Adaptation To Life Imprisonment. *The British Journal of Criminology*. <https://doi.org/10.1093/bjc/azaa036>
- Jenness, V., Sexton, L., i Sumner, J. M. (2019). The sexual victimization of transgender women in men's prisons: A mixed-methods analysis of institutional and relational dynamics. *Criminology*, 57, 603–631.
- Jewkes, R., Morrell, R., Hearn, J., Lundqvist, E., Blackbeard, D., Lindegger, G., Quayle, M., Sikweyiya, Y., i Gottzen, L. (2015). Hegemonic masculinity: combining theory and practice in gender interventions. *Culture, Health & Sexuality*, 17(2), 96-111.
- Jewkes, Y. (2005). 'Men behind Bars: "Doing" Masculinity as an Adaptation to Imprisonment', *Men and Masculinities*, 8, 44–63.
- Jones, C. (2014). Prison Gangs and Prison Governance in the Philippines. *Griffith Asia Quarterly*, 2(1), 57-74.

- Kerbs, J. J., i Jolley, J. M. (2008). A Commentary on Age Segregation for Older Prisoners: Philosophical and Pragmatic Considerations for Correctional Systems. *Criminal Justice Review*, 34(1), 119-139.
- Koski, J., Xie, H., i Olson, I. R. (2015). Understanding Social Hierarchies: The Neural and Psychological Foundations of Status Perception. *Social Neuroscience*, 10(5), 527-550.
- Kreager, D. A., Young, J. T. N., Haynie, D. L., Bouchard, M., Schaefer, D. R. i Zjac, G. (2017). Where "Old Heads" Prevail: Inmate Hierarchy in a Men's Prison Unit. *American Sociological Review*, 82(4), 685-718.
- Kupers, T.A. (2005). Toxic Masculinity as a Barrier to Mental Health Treatment in Prison. *Journal of Clinical Psychology*, 61(6), 713-724.
- Lander, I., Ravn, S., i Jon, N. (2016). *Masculinities in the Criminological Field: Control, Vulnerability and Risk-Taking*. Routledge:Taylor & Frances Group.
- Levan, K. M. (2011), 'Gangs and Violence in Prisons'. SAGE Publications. DOI: <http://dx.doi.org/10.4135/9781412994101>
- Lin, N. (2001). Social Capital. A theory of social structure an action. Dostupno na <https://www.cambridge.org/hr/academic/subjects/sociology/social-theory/social-capital-theory-social-structure-and-action?format=HB&isbn=9780521474313> preuzeto 19.03.2019.
- MacDonald, M., Rabiee, F., i Weilandt, C. (2013). Health promotion and young prisoners: An European perspective. *International Journal of Prisoner Health*, 9(3), 151-164.
- Magee, J. C., i Galinsky, A. D. (2017). Social hierarchy: The Self-Reinforcing Nature of Power and Status. *Academy of Management Annals*, 2(1). <https://doi.org/10.5465/19416520802211628>
- Meško, G., i Hacin, R. (2018). Prisoners' and Prison Workers' Views on the Prison Subculture in Slovenia. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 69 (4), 333-345.
- Michalski, J. H. (2017). Status Hierarchies and Hegemonic Masculinity: A General Theory of Prison Violence. *The British Journal of Criminology*, 57, 40-60.
- Neuber, A. (2010). Understanding Violence in the „Society of Captivities“: Sykes Meets Bourdieu in Prison. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 50(1), 1-16.
- Peek, C. (2004). Breaking out of the Prison Hierarchy: Transgender Prisoners, Rape, and the Eighth Amendment. *Santa Clara Law Review*, 44(4), 1211-1248.
- Plummer, D. C. (2013). 'Masculinity and Risk: How Gender Constructs Drive Sexual Risks in the Caribbean', *Sexuality Research and Social Policy*, 10,165–74.
- Rade, C.B., Desmarais, S.L., i Mitchell, R.E. (2016). A Meta-Analysis of Public Attitudes Toward Ex-Offenders. *Criminal Justice and Behavior*, 43 (9), 1260-1280.
- Ricciardelli, R. (2014). *Surviving Incarceration: Inside Canadian Prisons*. Ontario: WLU Press.
- Ricciardelli, R. i Spencer, D. (2014). 'Exposing "Sex" Offenders: Precarity, Abjection and Violence in the Canadian Federal Prison System', *British Journal of Criminology*, 54, 428–448.
- Ricciardelli, R., i Moir, M. (2013). Stigmatized among the Stigmatized: Sex Offenders in Canadian Penitentiaries. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 55(3), 353-385.

- Roy, S. (2003). Reforme zatvora u Indiji: pregled. *Kriminologija & socijalna integracija*, 11 (1), 41-48.
- Sabo, D., Kupers, T. A., i London, W. (2001). *Prison Masculinities*. Philadelphia: Temple University Press.
- Sylvia Rivera Law Project (2007). *“It’s war in here”: A report on the treatment of transgender and intersex people in New York State’s men’s prisons*. New York: Sylvia Rivera Law Project.
- Schwaebe, C. (2006). Learning to Pass: Sex Offenders’ Strategies for Establishing a Viable Identity in the Prison General Population. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 49(6), 614-625.
- Shoham, E. (2015). *Prison Tattoos: A Study of Russian Inmates in Israel*. Springer Briefs in Criminology: Springer International Publishing.
- Skarbek, D. (2011). Governance and Prison Gangs. *American Political Science Review*, 105(4), 702-716.
- Skarbek, D. (2014). Governance in the Society of Captives. U D. Skarbek (Ur.), *The Social Order of the Underworld: How Prison Gangs Govern the American Penal System (stranice)*. New York: Oxford University Press.
- South, C. R., i Wood, J. (2006). Bullying in Prisons: The Importance of Perceived Social Status, Prisonization and Moral Disengagement. *Aggressive Behavior*, 32, 490-501.
- Terehovičs, V. (2003). Criminalistic characteristics of some articles withdrawn from prisoners at Riga Central Prison. *Jurisprudencija*, 43(35), 153-157.
- Van Wormer, K. (2010). *Working with Female Offenders: A Gender-Sensitive Approach*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Wellford, C. (1967). Factors Associated with Adoption of the Inmate Code: A Study of Normative Socialization. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 58(2), 197-203.
- Winfree, L.T.JR., Newbold, G., i Houston Tubb III, S. (2002). Prisoner perspective on inmate culture in New Mexico and New Zealand: A descriptive case study. *The Prison Journal*, 82(2), 213-233.
- Wood, J., Moir, A., i James, M. (2009). Prisoners’ gang-related activity: the importance of bullying and moral disengagement. *Psychology, Crime & Law*, 15(6), 569-581.
- Worrall, J. L. i Morris, R. G. (2012). ‘Prison Gang Integration and Inmate Violence’, *Journal of Criminal Justice*, 40, 425–32.

PROCESSES AND CRITERIA FOR POSITIONING PRISONERS IN THE INTERNAL HIERARCHY SYSTEM WITHIN THE PENAL INSTITUTION DURING THE IMPRISONMENT

Review paper

Abstract

Bearing in mind the specifics of the functioning and organization of prisons and penitentiaries and the heterogeneity of the population serving prison sentences, the occurrence of the positioning of prisoners within the hierarchical system is expected. The aim of this paper is to provide insight into the processes and criteria for positioning prisoners in the internal hierarchical system while serving a prison sentence, in order to identify potential activities that may affect the security level of the institution and disrupt rehabilitation efforts. A review of the literature found that the following factors have a key influence on the position of prisoners in the internal hierarchical social order: masculinity, type of crime, age and length of stay in the penitentiary institution, as well as behaviors related to adherence / violation of the prison code. The results of the literature analysis point to the fact that at the top of the hierarchy are dominant and masculine prisoners and older, experienced prisoners with longer time of imprisonment. On the other hand, the lowest positions belong to perpetrators of crimes against children and to prisoners in collusion with prison staff. The positioning of prisoners within the social hierarchy is associated with the occurrence of violent behavior, which can negatively affect the relations of prisoners with prison staff and the success and results of their rehabilitation procedures. On the other hand, the potential positive consequences, such as maintaining order or cooperation some prisoners with staff in favor of detecting and resolving internal problems, are not negligible. Adequate familiarity of professionals and staff with the social hierarchy of prisoners, as an almost inseparable part of the prison environment, can be used to create treatment methods to maintain order and security of the penitentiary institution and thus potentially improve rehabilitation outcomes and quality of life of prisoners.

Keywords: hierarchical system, prisoners, social hierarchy, imprisonment

Podaci o autorima

Anita Jandrić Nišević, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za kriminologiju. E-mail: anita.jandric.nisevic@erf.unizg.hr.

Helena Gutrung, Osnovna škola Petra Preradovića. E-mail: hel.gutrung@gmail.com.

Joško Vukosav, Visoka policijska škola, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. E-mail: vjosko@fkz.hr.

TERORIZAM: ŠTA JE TO?, autor - Bakir Alispahić

TERRORISM: WHAT IS IT?, author – Bakir Alispahić

Prikaz knjige
Book Review

Primljeno/Received: 9. 11. 2020.
Prihvaćeno/Accepted: 14. 1. 2021.

Amjad JAVDAN

U izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, iz 2007. godine, autor knjige, dr. sc. Bakir Alispahić vanredni profesor na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu i dugogodišnji stručnjak i analitičar iz oblasti terorizma i međunarodne sigurnosti, na 253 stranice, traži odgovor na postavljeno pitanje u samom naslovu Terorizam: šta je to? Njegov interes za proučavanje ove tematike javio se još prilikom odabira teme sličnog naziva za svoju magistarsku tezu – *Terorizam, savremena shvatanja i definisanja*. Knjiga je, prvenstveno, namijenjena članovima akademske zajednice (profesorima i studentima) koji će, u budućnosti, nastaviti naučni rad u domenu izučavanja ove značajne i sve više aktuelne oblasti, ali i svima onima koji žele da se upoznaju sa kategorijalno-pojmovnim sistemom ključnih odrednica vezanih za ovu (ili srodnu) tematiku.

U ovom radu autor polazi od premise da je terorizam stvarana društvena pojava koja se može opaziti, o kojoj se može misliti i koja se može predstaviti. Knjiga je koncipirana u sedam poglavlja koja na sistematičan način daju odgovor na pitanje *Šta je to terorizam?* komparirajući različite definicije sa različitih aspekata u cilju utvrđivanja zajedničkog imenioca svim postojećim definicijama.

Prvo poglavlje, *Terorizam kao društvena pojava*, rasvjetljava distinkciju među pojmovima *teror* – *terorisanje* – *terorizam* kroz prizmu definiranja ključnih riječi (*prisile* - kao oblika nasilja koje može biti socijalno, političko, revolucionarno..., *represije* – kao oblika političkog nasilja, *primjene sile*, *moći*, *prinude*, *fanatizma*, *volje* – slobodne, kompromisne i nametnute, *utjecaja* i *dominacije* – zatvaranjem tržišta, blokadama, sankcijama, mirovnim misijama, okupacijama ratom, drugim oružanim akcijama...) kao i na ukazivanje razlika između pojma legalnosti i legitimnosti.

Drugo poglavlje, *Terorizam kao društvena struktura*, sastoji se iz niza potpoglavlja u kojima se terorizam definira kroz njegove unutarnje i vanjske segmente izvođenja, uvjete nastanka, njegove aktere (tj. subjekte terorizma), motive i ciljeve, aktivnosti, informisanje i komuniciranje, sporazumijevanje i dogovaranje, kompromis, pritisak, prinudu i nasilje/borbu, djelanje i akcije, metode i sredstva društvenog djelovanja, te efekte kao činioce njegove strukturne pojave.

Treće poglavlje, *Terorizam kao društveni proces*, predstavlja terorizam kao vid društvenog kretanja organizovanog karaktera čija organizacija ima određene etape sa svojim fazama. *Prva* etapa ima tri faze: identifikacija karaktera nezadovoljenih potreba – utvrđivanje društvenog problema određenog obima, rasprostiranja, trajanja, intenziteta, artikulacija problema – utvrđivanje i formulisanje suštine i sadržaja problema, uzroka, dimenzija i posljedica njegovog postojanja, predstavljanje i afirmisanje problema, odnosno interesa i ciljeva kroz čije se ostvarivanje problem rješava; *druga* etapa podrazumijeva programiranje i planiranje – konkretni se planovi ostvaruju kroz programe koji se ne bave konkretnim ciljevima, već daju orijentacionu osnovu i vrednovanje procesa: uključuju sadržaj koji predviđa stvarne okolnosti djelovanja, razloge, subjekte, metode, sredstva, utvrđivanje utroška raspoloživih snaga i sredstava, vremensko-prostornu okosnicu, predviđanje efekata – dobitaka, gubitaka itd...; *treća* etapa podrazumijeva djelanje, izvršenje radnji; *četvrtom* etapom kulminira proces, a nakon nje slijedi *peta* etapa stagnacije dok *šesta* etapa označava opadanje i kraj procesa, iako se proces ne odvija nužno pravolinijski, niti istim intenzitetom s obzirom da su moguće razne kombinacije manifestacija i intenziteta na raznim teritorijama.

U **četvrtom poglavlju**, *Terorizam kao društveni sistem*, autor rasvjetljava njegove niže strukture na četiri integrativna podsistema: podsistem informisanja (pribavljanje podataka i obavještenja, obrada podataka i obavještenja, konstruisanje informacija za emitovanje, podrška emitovanju agitacije i propagande), odlučivanja, akcionog općenja, te vrednovanja kao aktivne uloge djelovanja terorističkog „aparata“. U ovom poglavlju analiza počinje od hipoteza da je terorizam konspirativan, nužno pojava, kriminalan.

U **petom poglavlju**, *Najpoznatije definicije terorizma i klasifikacija sa historijom nastajanja*, razrađuju se opće i specifične definicije terorizma (nuklearni, hemijski, biološki, kompjuterski, ideološki i religijski), traženje njegovog mjesta u političkim aktima, promjene po vremenskim periodima, samodefiniranje kroz opis aktuelnih organizacija, te vrijeme njegove pojave, kao i vrijeme javljanja prvih terorističkih organizacija. Ovo poglavlje je od izuzetnog značaja, jer autor na objektivni, kritički i nepristrasni način, uspostavlja razliku između terorističkog i neterorističkog djelovanja tamo gdje je tu razliku jako teško uočiti zahvaljujući naučnoj suptilnosti kojom pronicljivo ukazuje na to da legalna sredstva nužno ne moraju garantirati njihovu legitimnost i *vice versa*, pogotovo kada je u pitanju aktuelna tema religijskog fanatizma koji se u posljednje vrijeme sve češće veže za islam. Posebno, četvrto potpoglavlje (*Samodefinisanje terorizma*) ilustrirano je kroz shvatanja triju organizacija (*Muslimanske braće, MILF-a i Deklaracije Hamasa u Kuvajtu*) koje ne spominju svoja nasilna teroristička djela, već se deklariraju kao separatistički i nacionalistički pokreti. Budući da terorizam, kao historijska pojava, vuče svoje korijene još iz perioda dok islam, kao religija, nije bio ni objavljen, autor jasno uspostavlja granicu između islamskog džihada i terorizma koji nemaju dodirnih tačaka, pozivajući se kako na islamske sakralne izvore (Kur'an), tako i na neislamske, svjetovne i naučne izvore definiranja terorizma u političkim aktima (Društva lige naroda, parlamentarne skupštine EU, Savjet Evrope). U tom kontekstu, značajan doprinos naučnom istraživanju ove pojave u savremenom kontekstu predstavlja popis od 37 poznatih registrovanih međunarodnih terorističkih organizacija koje autor navodi uz opis njihovih karakteristika, aktivnosti, brojnost, lokaciju/mjesto djelovanja i spoljnu pomoć. Autor kao karakterističnu odrednicu terorizma ne uzima religiju (jer navodi primjere i krstaškog, cionističkog terorizma), ona je irelevantna, već kao najčešće elemente koji karakteriziraju terorizam, iz svih predstavljenih definicija,

uočava statističku transparentnost nasilja kao metoda, uzimanja građana i vlada kao meta, te izazivanje straha i iznuđivanje političkih ili socijalnih promjena kao ciljeva.

Peto i šesto poglavlje moguće je razumjeti kao zaključak kojim se, nepretenciozno, sumira detaljna analiza razmatranja svih segmenata, aspekata i faktora u procesu definiranja ključnog pojma. U ova dva posljednja poglavlja sažeta je opravdanost pisanja ove knjige, njeno štampanje i preporuka da, kao relevantan izvor proučavanja ove tematike, posluži za daljnje istraživanje u domenu ove oblasti, jer kako sam autor ističe u *Uvodu*, potencira oba aspekata koji, u aktuelnom kontekstu, karakterišu definisanje, shvatanje i razumijevanje terorizma: prvi, zasnovan na teorijskom, političkom i pravno-normativnom definisanju terorizma kao pojma i termina sa kojim se strogo identifikuje odgovarajući realitet i drugi, koji se tiče faktičke i savremene situacije u oblasti koja se imenuje kao terorizam u društvenoj situaciji. Poklanjanje pažnje ovim aspektima predstavlja sveobuhvatan temelj na kojem se može ponuditi ne samo specifična, nego i opća, naučna i sintetička definicija terorizma kao *specificum differentia* društvena pojava, struktura, proces i sistem u odnosu na sve ostale, a koje autor, na sistematičan način, navodi u posljednjem poglavlju kao „pokušaj“ takvog definiranja, „prijedlog“ definicije i njeno obrazloženje uz navođenje te poteškoće prilikom takvog (sveobuhvatnog) definiranja.

Društveni i naučni cilj koji je autor na početku postavio opravdani su davanjem definicije koja je uspjela da zadovolji sve karakteristike predmetnosti, sadržajnosti, svestranosti, suštinskog poimanja. Bitno je, također, naglasiti jasnoću jezika kojim je knjiga pisana, te samu preglednost teksta koja omogućava stvaranje jasnije predodžbe o fenomenu koji je predmet analize. Zbog toga će ova publikacija zasigurno poslužiti kako praktičarima, tako i svim profesionalcima koji se bave otkrivanjem, dokazivanjem i krivičnim gonjenjem krivičnog djela terorizma.

Podatak o autoru

Amjad Javdan, doktorski kandidat, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. E-mail: fknamjad@yahoo.com.

FAKULTET ZA KRIMINALISTIKU,
KRIMINOLOGIJU I SIGURNOSNE STUDIJE
UNIVERZITETA U SARAJEVU

KRIMINALISTIČKE TEME

Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

SMJERNICE ZA AUTORE

O ČASOPISU

Kriminalističke teme – časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije (u daljnjem tekstu: Časopis) svojim sadržajem smjera općem promoviranju kriminalistike, kriminologije i sigurnosnih studija i predstavlja specifičan oblik doprinosa naučnim spoznajama i kvaliteti društvenog života uopće. Radi se o naučnom i stručnom časopisu koji objavljuje do sada neobjavljene naučne i stručne radove (u daljnjem tekstu: radovi), prikaze i prijevode iz područja kriminalistike, kriminologije i sigurnosnih studija i time doprinosi promociji i razvoju nauke, struke, naučnoistraživačkog rada i visokoškolskog obrazovanja. Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se u: EBSCO SocINDEX, EBSCO SocINDEX Full Text, EBSCO Criminal Justice Abstracts, EBSCO Criminal Justice Abstracts with Full Text i HeinOnline.

PRIPREMANJE RUKOPISA

Prilikom pripremanja rukopisa za dostavljanje na recenziju, isti je potrebno uskladiti sa ovim smjernicama. Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji, dok prikazi i prijevodi podliježu jednoj anonimnoj recenziji. Rukopisi se dostavljaju elektronskom poštom na adresu redakcije: krimteme@fkn.unsa.ba. Recenzirani radovi se kategoriziraju na sljedeći način:

a) izvorni naučni rad (*original scientific paper*)

izvorni (originalni) rad je originalno naučno djelo u kojem su izneseni novi rezultati fundamentalnih ili primijenjenih istraživanja. Da bi se neko istraživanje smatralo naučnim, mora udovoljiti nekoliko kriterija, među kojima su najvažniji objektivnost, (intersubjektivna) provjerljivost, sistematičnost i preciznost. Da bi se napisao izvorni naučni rad, treba slijediti sljedeću strukturu: Uvod, Metode, Rezultati, Diskusija i Zaključak.

b) prethodno saopćenje (*research note*)

Prethodno saopćenje je također naučno djelo koje sadrži naučne spoznaje ili rezultate naučnih istraživanja čiji karakter zahtijeva objavljivanje. Ova kategorija naučnih članaka obavezno sadrži nove činjenice dobivene naučnim istraživanjem, ali bez dovoljno pojedinosti koje bi omogućile čitatelju provjeru iznesenih naučnih spoznaja, rezultata istraživanja i naučnih informacija na način kako je to opisano za „izvorni naučni rad“. To je ujedno obavijest drugim naučnicima da je započeto istraživanje određene teme ili problema.

c) pregledni naučni rad (*review paper*)

Pregledni naučni rad se od izvornog naučnoga rada razlikuje po tome što ne mora sadržavati originalne (nove) rezultate, nego se može temeljiti na već objavljenim rezultatima (najčešće iz istraživanja drugih autora), ali je tada u njemu izvršen cjelovit pregled literature iz određene oblasti i originalne su analize ili sinteze, novi odnosi, ili nove hipoteze s prijedlozima za daljnja istraživanja. U njemu zna biti i novih, neobjavljenih autorovih rezultata, no ti rezultati obično ne čine bitan dio članka. U njemu se može uputiti na razvoj nekog istraživanja, ali i upozoriti na odnose, nedosljednosti i nedorečenosti u literaturi i predložiti daljnje postupke u rješavanju problema. Pri pisanju preglednoga članka istraživač nastoji pregledno i kritički dati ocjenu podataka, informacija i rezultata istraživanja koje opisuje, uz istodobno navođenje cjelovitog pregleda literature o tretiranoj materiji radi novih zaključaka, spoznaja ili hipoteza.

d) **stručni članak (professional paper)**

Stručni članak ne sadrži originalne preglede i rezultate; u njemu se obrađuje poznato, već opisano. Težište je na primjeni poznatoga, na širenju znanja, a ne na otkrivanju novih spoznaja. Ako se samo opisuju tuđi rezultati radi prenošenja informacija, ili se opisuje primjena onoga što je već drugdje primijenjeno, ne može se to smatrati naučnim člankom, nego, dakle, stručnim. U njima se zapravo ponavljaju poznati rezultati istraživanja koji su korisni u širenju naučnih spoznaja i prilagođavanju rezultata naučnih istraživanja potrebama naučnoj teoriji i praksi.

Osim navedenog, u časopisu *Kriminalističke teme* moguće je objaviti i druge rukopise koji obuhvataju:

- prikaze
- prijevode

Da bi rukopis bio prihvaćen potrebno je da bude usklađen sa sljedećim uputama:

Dužina rada

U Časopisu se objavljuju radovi koji ne prelaze ukupno 10.000 riječi, uključujući izvore i bilješke (fusnote). Svaki rad treba imati sažetak u obimu od 150-200 riječi, te ključne riječi, kao i sažetak (abstract) i ključne riječi (key words) na engleskom jeziku u istom obimu. Rad treba ispunjavati sljedeće kriterije:

- a) dokument pohranjen u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
- b) stranica standardne veličine (A4);
- c) prored 1,5;
- d) font Times New Roman (12pt);
- e) margine 2,5 cm;
- f) ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
- g) obavezno brojčano označiti stranice.

Redakcija zadržava pravo da objavi radove koji premašuju navedenu dužinu ako izlaganje naučnog sadržaja zahtijeva više prostora, odnosno pravo interveniranja u stil pisanja i skraćivanja rada kada procijeni da je to neophodno.

Prikazi i prijevodi koji se objavljuju u časopisu, moraju biti usklađeni sa prethodno navedenim pravilima i ne smiju prelaziti 3000 riječi.

Jezik i pismo

Dostavljeni radovi trebaju biti napisani na BHS jezicima (bosanski, hrvatski, srpski), na ijekavskom narječju, latiničnim pismom ili na engleskom jeziku, u skladu sa pravilima britanske ili američke varijante pravopisa i stila engleskog jezika.

Početna stranica rada

Na početnoj stranici rada je potrebno navesti:

- a) ime i prezime autora/ice, naziv institucije u kojoj radi (ako radi) i e-mail adresa autora/ice;
- b) naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
- c) sažetak rada (150-200 riječi) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
- d) datum dostavljanja rada;
- e) ukupan broj riječi;
- f) predloženu kategorizaciju rada.

Naslovi teksta

Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove i to u skladu sa sljedećim primjerom:

1. PRVA PODCJELINA VELIKIM SLOVIMA

1.1. Druga podcjelina potamnjenim slovima (bold)

1.1.1. *Treća podcjelina kosim slovima (italic)*

1.1.1.1. Ostale podcjeline malim slovima

- U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, u tekstu ili u fusnoti obavezno moraju biti priložena objašnjenja.
- Poželjno je da radovi budu lektorirani.

Sažetak

- Sažetak ne sadrži reference i treba da se reflektira samo na opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak (ako je riječ o naučnom radu); odnosno na sadržaj rada (ako je riječ o stručnom članku);
- Ključne riječi sadrže bitne pojmove koji se tretiraju u radu, ali ne opće i preširoke pojmove (kao npr., društvo) niti preuske pojmove opisane sa više riječi;
- Na kraju sažetka treba navesti četiri do šest ključnih riječi (odnosi se na obje jezičke varijante);
- Uz prikaze i prijevode nije potrebno navoditi sažetak i ključne riječi.

Uvod i pregled literature

Uvodni dio trebao bi sadržavati opće i specifične informacije o temi rada, pregled recentne literature vezane uz glavni cilj rada, jasno definiran cilj i svrhu rada. Prilikom pisanja izvornog naučnog rada, ne preporučuje se upotreba prevelikog broja literaturnih navoda, dok bi se takvi navodi trebali koristiti prilikom pisanja preglednog naučnog rada.

Metode

Dio o metodama trebao bi sadržavati:

- cilj i dizajn istraživanja;
- populaciju i uzorak korišten u istraživanju;
- opis korištenog protokola;
- opis metoda korištenih za analizu podataka.

Rezultati

Ovaj dio treba sadržavati nalaze provedenih istraživanja, odnosno opis dobivenih rezultata.

Diskusija

Ovaj dio rada treba da sadrži raspravu o implikacijama dobivenih rezultata u kontekstu postojećih istraživanja. Dobivene rezultate treba interpretirati i komentirati, bez

ponavljanja prikaza rezultata. Potrebno je navesti na koji se način dobiveni rezultati i njihova interpretacija slažu s već objavljenim podacima. Potrebno je jasno predstaviti teorijske i praktične posljedice dobivenih rezultata, te navesti u kojoj su mjeri korištene metode utjecale na dobivene rezultate, i da li bi neke druge metode producirale drugačije rezultate. U diskusiji također treba naglasiti ograničenja provedenog istraživanja.

Zaključak

Ovaj dio trebao bi ukratko i jasno pružiti glavne zaključke, kao i objašnjenje važnosti i relevantnosti istraživanja ako je predstavljeno u radu.

Tabele, grafikoni i ilustracije

Tabele i grafikoni treba da budu sačinjeni u MS Word dokumentu ili nekom drugom formatu koji je kompatibilan sa MS Word. Nije poželjno da se isti podaci prezentiraju i tabelarno i grafički. Svaka tabela, grafikon ili slika treba da budu označeni brojem, s naslovom koji ih jasno određuje. Naslovi tabela, grafikona i ilustracija se trebaju nalaziti iznad. Sve tabele i grafikoni se štampaju isključivo u crno-bijeloj boji.

Primjeri:

Tabela 1. *Struktura uzorka prema uzrastu.*

Grafikon 1. *Dobna struktura prijavljenih osoba tokom 2005. godine*

Ilustracija 1. *Pregled tužilačkih odluka u Posebnom odjelu za ratne zločine u 2011. godini*

Navedeni primjeri ukazuju da je naslove tabela, grafikona i slika potrebno pisati kosim (*italic*) slovima, odnosno različito od dijela koji se odnosi na numeraciju tabele/grafikona/ilustracije. Tabele, grafikoni i ilustracije se navode samo onda kada je neophodno prezentirati podatke od značaja za rad ili kada su potrebni u smislu produbljenih pojašnjenja onoga što se navodi u tekstu.

Navođenje bibliografskih izvora u tekstu

Obavezno je navođenje svih bibliografskih izvora koji su korišteni za pripremu i pisanje rada, pri čemu je potrebno je koristiti APA stil referenciranja (*American Psychological Association [APA] Publication Manual, 7th edition*).

U skladu sa *Publication Manual of the American Psychological Association [APA] (7th edition, 2019)* navođenje izvora u tekstu je potrebno izvršiti na sljedeći način:

Primjeri:

Jedan autor

Parentetički citat - (Alexander, 2018) ili

Narativni citat - Alexander (2018)

Dva autora

Parentetički citat - (Salas i D'Agostino, 2020) ili

Narativni citat – Salas i D'Agostino (2020)

Tri i više autora

Parentetički citat – (Martin et al., 2020)

Narativni citat – Martin et al. (2020)

Institucije, organizacije ili udruženja kao autori (sa skraćenicom)

Prvo navođenje u tekstu: (National Institute of Mental Health [NIMH], 2020) ili Nacionalni institut za mentalno zdravlje (NIMH, 2020)

Sljedeća navođenja u tekstu: (NIMH, 2020) ili NIMH (2020)

Institucije, organizacije ili udruženja kao autori (bez skraćénice)

Parentetički citat - (Stanford University, 2020) ili

Narativni citat - Univerzitet Stanford (2020)..."

Zakoni i podzakonski akti

Parentetički citat - (Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, 2014)

Narativni citat – Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine (2014)

Nepoznat ili anonimni autor

Knjige: navodi se samo naslov knjige i godina, npr. (Interpersonal Skills, 2019)

Časopisi/portali: navodi se samo naslov članka i godina („Understanding Sensory Memory“, 2018).

Radovi istih autora sa istom godinom

(Judge i Kammeyer-Mueller, 2012a)

(Judge i Kammeyer-Mueller, 2012b)

Napomena: Prilikom citiranja (doslovnog preuzimanja definicija, podjela i sl.), potrebno je navesti i broj/eve stranice/a. Navedeno je potrebno učiniti na sljedeći način: (Newman, 1972, s. 55) ukoliko se radi o jednoj stranici, odnosno (Newman, 1972, str. 45-58) ukoliko se radi o rasponu stranica.

Navođenje bibliografskih izvora u popisu literature

Na kraju rada se navodi numeriran popis korištene literature. U popisu literature obavezno je navesti sve bibliografske izvore koji su navedeni u tekstu, pri čemu isto treba biti usklađeno sa APA stilom referenciranja. Bibliografski izvori u popisu literature moraju biti navedeni prema abecednom redoslijedu (po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije). Ako se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

U skladu sa *Publication Manual of the American Psychological Association [APA] (7th edition, 2019)* navođenje izvora u popisu literature je potrebno izvršiti na sljedeći način:

Primjeri:

a) Knjige

Knjiga sa DOI brojem - Brown, L. S. (2018). *Feminist therapy* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000092-000>

Knjiga bez DOI broja - Burgess, R. (2019). *Rethinking global health: Frameworks of power*. Routledge.

Knjiga (npr. knjiga za Kindle) ili audio-knjiga sa URL - Christian, B., i Griffiths, T. (2016). *Algorithms to live by: The computer science of human decisions*. Henry Holt and Co. <http://a.co/7qGBZAK>

Cain, S. (2012). *Quiet: The power of introverts in a world that can't stop talking* (K. Mazur, Narr.) [Audiobook]. Random House Audio. <http://bit.ly/2G0BpbI>

b) Članci

Članak sa DOI brojem - McCauley, S. M., i Christiansen, M. H. (2019). Language learning as language use: A cross-linguistic model of child language development. *Psychological Review*, 126(1), 1–51. <https://doi.org/10.1037/rev0000126>

Članak bez DOI broja, sa URL - Ahmann, E., Tuttle, L. J., Saviet, M., i Wright, S. D. (2018). A descriptive review of ADHD coaching research: Implications for college students. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 31(1), 17–39. <https://www.ahead.org/professionalresources/publications/jped/archived-jped/jped-volume-31>

Članak bez DOI broja i bez URL - Anderson, M. (2018). Getting consistent with consequences. *Educational Leadership*, 76(1), 26–33.

Goldman, C. (2018, 28. novembar). The complicated calibration of love, especially in adoption. *Chicago Tribune*.

Članak sa brojem članka ili eLokatorom - Burin, D., Kilteni, K., Rabuffetti, M., Slater, M., & Pia, L. (2019). Body ownership increases the interference between observed and executed movements. *PLOS ONE*, 14(1), Article e0209899. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209899>

c) Poglavlja u knjizi

Sa DOI brojem - Balsam, K. F., Martell, C. R., Jones, K. P., i Safren, S. A. (2019). Affirmative cognitive behavior therapy with sexual and gender minority people. U G. Y. Iwamasa i P. A. Hays (Ur.), *Culturally responsive cognitive behavior therapy: Practice and supervision* (2nd ed., str. 287–314). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000119-012>

Bez DOI broja - Weinstock, R., Leong, G. B., i Silva, J. A. (2003). Defining forensic psychiatry: Roles and responsibilities. In R. Rosner (Ur.), *Principles and practice of forensic psychiatry* (2nd ed., str. 7–13). CRC Press.

d) Dokumenti i izvještaji

- World Health Organization. (2019). *International statistical classification of diseases and related health problems* (11th ed.). <https://icd.who.int/>
- Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (2013). *Strategija suprotstavljanja trgovini ljudima u Bosni i Hercegovini 2013-2015*. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>

e) Zakoni i podzakonski akti

Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 09/09, 12/10, 08/13, 59/14 (2014).

f) Online izvori bez autora

„All 33 Chile miners freed in flawless rescue“. (13. oktobar 2010.). http://www.msnbc.msn.com/id/39625809/ns/world_news-americas/

Napomena: Više informacija o APA stilu referenciranja moguće je dobiti na web stranici: www.apastyle.org.

Podaci o autorima

Autori uz rad dostavljaju i sljedeće podatke: ime/imena autora, zvanje/a, naziv ustanove/a u kojoj je/su zaposlen/i, i e-mail adresu.

OBAVEZE AUTORA

Svaki autor treba dostaviti izjavu da rukopis predstavlja njegovo/njezino vlastito djelo, da nije prethodno objavljen, da se ne razmatra za objavljivanje nigdje drugdje i da su ga odobrili svi koautori; uz saglasnost da rukopis može biti slobodno dostupan u otvorenom pristupu časopisa i u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran.

Također, u izjavi, svi autori treba da se izjasne da nemaju sukob interesa. U suprotnom, autori su dužni da u izjavi ukažu na finansijske ili bilo koje druge sukobe interesa koji bi mogli da utječu na iznesene rezultate i interpretacije.

Bez navedene izjave nijedan rukopis neće biti razmatran za objavu. Predavanjem rukopisa redakciji časopisa „Kriminalističke teme“ autori se obavezuju na poštivanje navedenih obaveza.

Redakcija časopisa

Kriminalističke teme

**DNK ANALIZA I CODIS U ISTRAŽIVANJU ORGANIZOVANOG KRIMINALA U CRNOJ GORI
DNA AND CODIS IN ORGANIZED CRIME INVESTIGATIONS IN MONTENEGRO**

JELENA JOVANOVIĆ

**PREGLED TEORIJA RAZVOJNE I KRIMINOLOGIJE ŽIVOTNOG TOKA
DEVELOPMENTAL AND LIFE-COURSE CRIMINOLOGY THEORY: A LITERATURE REVIEW**

MIRZA BULJUBAŠIĆ

**PRIKUPLJANJE OBAVIJESTI, ISPITIVANJE OSUMNJIČENIKA I POLIGRAFSKO ISPITIVANJE ZA POTREBE KAZNENOG POSTUPKA U
REPUBLICI HRVATSKOJ
INFORMATION GATHERING, INTERROGATION OF SUSPECTS AND POLYGRAPH EXAMINATION FOR THE PURPOSES OF CRIMINAL
PROCEEDINGS IN THE REPUBLIC OF CROATIA**

STJEPAN GLUŠIĆ

**PROCESI I KRITERIJI POZICIONIRANJA ZATVORENIKA U INTERNOM HIJERARHIJSKOM SUSTAVU UNUTAR PENALNE USTANOVE
TIJEKOM IZVRŠAVANJA KAZNE ZATVORA
PROCESSES AND CRITERIA FOR POSITIONING PRISONERS IN THE INTERNAL HIERARCHY SYSTEM WITHIN THE PENAL
INSTITUTION DURING THE IMPRISONMENT**

ANITA JANDRIĆ NIŠEVIĆ

HELENA GUTRUNG

JOŠKO VUKOSAV

**TERORIZAM: ŠTA JE TO?, autor - Bakir Alispahić
TERRORISM: WHAT IS IT?, author – Bakir Alispahić**

AMJAD JAVDAN

FAKULTET ZA KRIMINALISTIKU,
KRIMINOLOGIJU I SIGURNOSNE STUDIJE

<http://www.fkn.unsa.ba>

e-mail: krimteme@fkn.unsa.ba